

№ 2 (2) 2025

Қазақстан Республикасы
Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитетінің «Мемлекет тарихы институты» РММ

Journal of **CENTRAL ASIAN HISTORY CULTURE AND POLITICS**

**ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ТАРИХЫ,
МӘДЕНИЕТІ, САЯСАТЫ**

Journal of CENTRAL ASIAN HISTORY CULTURE AND POLITICS

2025 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді

Бас редактор
Нұрбек Пұсырманов,
ҚР ҒЖБМ ҒК «Мемлекет тарихы
институтының» директоры, Ph.D

Жауапты редактор
Р.Е. Асылгожина

Ғылыми редактор
Е.Р. Аманғосов

Дизайнер
К. Кабдулина

Редакция мекенжайы:
Қазақстан Республикасы,
010000, Астана қаласы,
Мәңгілік ел көшесі, 8

Телефон +7 (7172) 74-11-16
E-mail: office@centralasia-journal.kz

Журнал Қазақстан
Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде 2024 жылғы
23 тамызда тіркеліп,
тіркеу туралы № KZ44VPY00099147
күәлік берілген.
eISSN: 3104-459X (online)
doi.org

РЕДАКЦИЯЛЫҚ ҰЖЫМ

ПҰСЫРМАНОВ Нұрбек – Редакция алқасының
төрағасы, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының
директоры, Ph.D

ҚАРАСАЕВ Ғани – Редакция алқасы төрағасының
орынбасары, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы
институтының Деректану, тарихнама және Отан тарихы
бөлімінің басшысы, тарих ғылымдарының докторы

АКСАКОЛОВ Султонбек – Орталық Азия
университетінің әлеуметтік және гуманитарлық
ғылымдар кафедрасының профессор ассистенті
(Тәжікстан Республикасы)

ҒАУР Пунит – Үндістанның Сыртқы Істер Министрлігі
Дүниежүзілік істер Кеңесінің Ғылыми Қызметкері, Ph.D
(Үндістан)

ДЖУМАШЕВ Аскар - тарих ғылымдарының докторы,
Өзбекстан Республикасы Ғылым Академиясының
Қарақалпақ гуманитарлық ғылымдар ғылыми-зерттеу
институтының профессоры

ДОҒАН Ерхан – Мармара университетінің профессоры
(Түркия Республикасы)

ЕҢСЕНОВ Қанат – Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық
университетінің қауымдастырылған профессоры

ЖОЛДЫБАЛИНА Алуа – ҚР Президенті жанындағы
Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты
директорының орынбасары, Ph.D

КИДИРНИЯЗОВ Даниял - РФА Дағыстан федералды
зерттеу орталығының тарих, археология және
этнография институтының профессоры (Ресей
Федерациясы)

МАЛИКОВА Әсел - Күләш Байсейітова атындағы
Қазақ ұлттық өнер университетінің доценті, Ph.D

РАХИМОВ Набиджон – Худжанд мемлекеттік
университетінің археология, этнография және дінтану
кафедрасының профессоры (Тәжікстан Республикасы)

САИДОВ Ильхомжон - Шароф Рашидов атындағы
Самарқанд мемлекеттік университетінің тарихнама
және деректану кафедрасының профессоры
(Өзбекстан Республикасы)

САЛМОРБЕКОВА Рита – И. Абдраимов атындағы
Қырғыз авиациялық институтының профессоры
(Қырғыз Республикасы)

СНЕЛЛЕР Рико – Психологияны терең зерттеу
академиясының профессоры (Нидерланды)

ТРЕВИЗАНИ Томмазо - Неаполь Л'Ориенталь
университетінің қауымдастырылған профессоры
(Италия)

ТУЛЕБАЕВА Меруерт – Гумилев атындағы Еуразия
Ұлттық университетінің доценті, с.ғ.к.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ПУСЫРМАНОВ Нурбек – Председатель редакционной коллегии, директор Института истории государства КН МОН РК, Ph.D

Карасаев Гани – Заместитель председателя редакционной коллегии, руководитель отдела источниковедения, историографии и отечественной истории Института истории государства КН МОН РК, доктор исторических наук

АКСАКОЛОВ Султонбек – Ассистент профессора кафедры социальных и гуманитарных наук Центрально-Азиатского университета (Республика Таджикистан)

ГАУР Пунит – Научный сотрудник Совета по Всемирным делам Министерства иностранных дел, Ph.D (Индия)

ДЖУМАШЕВ Аскар – Доктор исторических наук, профессор Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан

ДОГАН Ерхан – Профессор Университета Мармара (Турецкая Республика)

ЕНСЕНОВ Канат – Ассоциированный профессор Евразийского национального университета имени Гумилева

ЖОЛДЫБАЛИНА Алуа – заместитель директора Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Ph.D

КИДИРНИЯЗОВ Даниял – Доктор исторических наук, профессор Института истории, археологии и этнографии Дагестанского федерального исследовательского центра РАН (Российская Федерация)

МАЛИКОВА Асель – Ph.D, доцент Казахского национального университета искусств имени Күләш Байсейитовой

РАХИМОВ Набиджон – Профессор Худжандского государственного университета (Республика Таджикистан)

САИДОВ Ильхомжон – Профессор кафедры Историографии и источниковедения Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова (Республика Узбекистан)

САЛМОРБЕКОВА Рита – Профессор Кыргызского авиационного института им. И. Абдраимова (Кыргызская Республика)

СНЕЛЛЕР Рико – Профессор Академии глубинной психологии (Нидерланды)

ТРЕВИЗАНИ Томмазо – Ассоциированный профессор Неаполитанского университета Л’Ориенталь (Италия)

ТУЛЕБАЕВА Меруерт – к. п. н., доцент Евразийского национального университета им. Гумилева

EDITORIAL TEAM

PUSSYRMANOV Nurbek – Chairman of the Editorial Board, Director of the Department of the Institute of State History of the KN of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Ph.D.

KARASSYAEV Gani – Deputy Chairman of the Editorial Board, Head of the Department of Source Studies, Historiography and National History of the Institute of State History of the KN of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Historical Sciences

AKSAKOLOV Sultonbek – Assistant professor of the Department of Social Sciences and Humanities of the Central Asian University (Republic of Tajikistan)

GAUR Punit – Research Fellow at the Indian Council of World affairs, Ministry of External Affairs Ph.D. (India)

DZHUMASHEV Askar – Doctor of Historical Sciences, Professor at the Karakalpak Scientific Research Institute of Humanities of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

DOGAN Yerhan – Professor at Marmara University (Republic of Turkiye)

YENSSENOV Kanat – Associate Professor at the L.N. Gumilyov Eurasian National University

ZHOLDYBALINA Alua – Deputy Director of the Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan

KIDIRNIYAZOV Daniyal – Doctor of Historical Sciences, Professor at the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Dagestan Federal Research Center of the Russian Academy of Sciences (Russian Federation)

MALIKOVA Assel – Associate Professor at the Kulyash Bayseyitova Kazakh National University of Arts

RAKHIMOV Nabidjon – Professor at Khujand State University (Republic of Tajikistan)

SAIDOV Ilkhomjon – Professor at the Department of Historiography and Source Studies at the Sharof Rashidov Samarkand State University (Republic of Uzbekistan)

SALMORBЕКОВА Rita – Professor at the I. Abdraymov Kyrgyz Aviation Institute (Kyrgyz Republic)

SNELLER Rico – Professor at the Academy of Depth Psychology (Netherlands)

TREVISANI Tommazo – Associate professor at the University of Naples L’oriental (Italy)

TULEBAYEVA Meruert – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Gumilyov Eurasian National University

МАЗМҰНЫ

Хасан Языджы Қожанасырдың әзілдерінде әйелдердің өз ойын білдіру құқығы	7
Чыныхан Сатыбалдиева Қырғыздардың дәстүрлі кілем тоқуы және этномәдени параллельдер	28
Бауржан Шериязданов Қазақстандағы демократиялық реформалар және саяси мәдениеттің билік пен қоғам арасындағы байланысқа әсері	37
Майя Урузғалиева, Разия Асылгожина, Венера Жексембекова Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының Каспий аймағындағы кейбір мүдделері туралы	61
Сабина Ермекова Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың жаңа қырлары	68
Жанар Смаханова Тәуелсіздік кезеңіндегі мектеп оқулықтары: тарихи жады, саяси Дискурс және ұлттық идеология	79
Талғатбек Әминов, Нұржан Конрбаев Қазақстан тарихындағы тұлға рөлін зерттеу мәселесі	95

СОДЕРЖАНИЕ

Хасан Языджи Право женщин на самовыражение в шутках Ходжа Насреттина	7
Чыныхан Сатыбалдиева Традиционное ковроткачество кыргызов и этнокультурные параллели	28
Бауржан Шериязданов Демократические реформы в Казахстане и влияние политической культуры на коммуникацию власти и общества	37
Майя Урузгалиева, Разия Асылгожина, Венера Жексембекова О некоторых интересах Республики Казахстан и Российской Федерации в Каспийском регионе	61
Сабина Ермекова Новые аспекты экономического сотрудничества между Казахстаном и Узбекистаном	68
Жанар Смаханова Школьные учебники в период независимости: историческая память, политический дискурс и национальная идеология	79
Талгатбек Аминов, Нуржан Конрбаев Проблемы исследования роли личности в истории Казахстана	95

CONTENTS

Hasan Yazıcı Women's right to expression in Nasrettin Hodja jokes	7
Chynykhan Satybaldieva Traditional kyrgyz carpet weaving and ethno-cultural parallels	28
Baurzhan Sheriyazdanov Democratic reforms in Kazakhstan and the influence of political culture on communication between the authorities and society	37
Maiya Uruzgaliyeva, Raziya Assylgozhina, Venera Zheksembekova On certain interests of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation in the Caspian region	61
Sabina Yermekova New aspects of economic cooperation between Kazakhstan and Uzbekistan	68
Zhanar Smakhanova School textbooks in the period of independence: historical memory, political discourse, and national ideology	79
Talgatbek Aminov, Nurzhan Konrbayev The problem of studying the role of identity in the history of Kazakhstan	95

IRSTI
11.09.09

Hasan Yazıcı

*Assistant professor at Kocaeli University, Faculty of Political Sciences,
Department of Political Science and Public Administration
İstanbul, Republic of Türkiye
hasan.yazici@kocaeli.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-7900-4378>*

WOMEN'S RIGHT TO EXPRESSION IN NASRETTİN HODJA JOKES

Abstract. Freedom of expression is an inherent right, fundamental to an honorable life that upholds human dignity. All individuals, regardless of religion, language, race, gender, social origin, or national identity, possess equal rights without discrimination. The right to express oneself cannot be revoked. It plays personal, individual, egalitarian, solidarist, and communitarian roles. Universality, inviolability, inalienability, and superiority characterize this right and freedom. Hence, the right to express belongs to everyone, unrestricted by time or circumstance, as long as it does not harm others. It stands as a fundamental entitlement for every human being, irrespective of gender. Women cannot be denied their rights and freedom of expression. Arbitrary deprivation of women's expression rights must be eliminated, ensuring equal opportunities. Safeguarding women's freedom of speech requires proactive measures against systemic abuse.

In this paper, we employed a hybrid method in order to investigate and respond to the research questions. The research methods consisted of both quantitative and qualitative methods. First we conducted a content analysis to reveal the perceptions towards woman within Nasreddin Hodja jokes. In this study, Nasrettin Hodja's jokes were analyzed to identify those that could contribute on the subject of women's right to expression. Seventy jokes addressing women's issues with the goal of fostering individual and social awareness were subjected to content analysis. The extent to which women had the right to speak was explored. Additionally, insights were drawn

regarding how Nasreddin Hodja jokes can be interpreted from a woman's perspective. These jokes were carefully examined using text analysis.

When we thoroughly examine Nasreddin Hodja from multiple perspectives, we gain a deeper and more scientifically informed understanding of the truth.

There is almost no social issue that is not addressed in Nasreddin Hodja's jokes.

In the jokes, everything related to the woman is sampled. Instead of giving direct advice, the advice is indoctrinated or implicated by means of real-life situations. Cultural codes and woman's dominant character in Turkish society are implied. In the jokes, women become target via jokes and wits which can either be pleasing, bitter or offending.

Written and oral rules of the social life, basic patterns and values have found place ironically in the jokes. The noticeable data related to the women and respective values have been given with reference to direct samples. Hodja's provision of parts of his own life enables the messages to be internalised.

Jokes of Nasreddin Hodja are a means of education that can be applied to every section of society thanks to their messages reflecting especially the life and humanistic relations. Such means can be used effectively in introduction of social values.

By drawing on the impact and enduring power of Nasreddin Hodja's jokes, contributions should be made to the establishment and improvement of women's rights and legal protections.

Keywords: *Nasrettin Hodja, joke, women, right to expression, addressing*

Хасан Языджы

ҚОЖАНАСЫРДЫҢ ӘЗІЛДЕРІНДЕ ӘЙЕЛДЕРДІҢ ӨЗ ОЙЫН БІЛДІРУ ҚҰҚЫҒЫ

Аңдатпа. Сөз бостандығы – адамның қадір-қасиеті сақталатын лайықты өмір сүру үшін қажетті ажырамас құқық. Дініне, тіліне, нәсіліне, жынысына, әлеуметтік тегіне немесе ұлтына қарамастан барлық адамдар кемсітусіз тең құқықтарға ие. Өзін-өзі көрсету құқығын жою мүмкін емес. Ол жеке, тең құқылы, ынтымақты және коммуитарлық рөл атқарады. Әмбебаптық, қол сұғылмаушылық, бөлінбеушілік және артықшылық осы құқық пен бостандықты сипаттайды. Демек, өзін-өзі көрсету құқығы басқаларға зиян тигізбейтін жағдайда, уақытпен немесе жағдайлармен шектелмеген әркімге тиесілі. Бұл жынысына қарамастан әр адамның не-

гізгі құқығы. Әйелдерге өз құқықтары мен сөз бостандығынан бас тартуға болмайды. Тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ете отырып, әйелдердің өз ойын білдіру құқығынан өз еркімен айырылуын жою қажет. Әйелдердің сөз бостандығын қорғау жүйелі бұзушылықтарға қарсы белсенді шараларды талап етеді.

Бұл мақалада біз зерттеу сұрақтарын зерттеу және оларға жауап беру үшін гибридті әдісті қолдандық. Зерттеу әдістері сандық және сапалық әдістерді қамтыды. Алдымен біз Қожанасыр туралы әзілдерде әйелге деген көзқарасты анықтау үшін мазмұнды талдау жасадық. Бұл зерттеу әйелдердің өз ойын білдіру құқығын жүзеге асыруға ықпал етуі мүмкін әзілдерді анықтау үшін Қожанасыр әзілдерін талдады. Жеке және қоғамдық хабардарлықты арттыру мақсатында әйелдердің мәселелерін қозғайтын жетпіс әзіл мазмұнды талдауға ұшырады. Әйелдердің сөйлеуге құқығы бар дәрежесі зерттелді. Сонымен қатар, Қожанасырдың әзілдерін әйел тұрғысынан қалай түсіндіруге болатындығы туралы қорытындылар жасалды. Бұл әзілдер мәтінді талдау арқылы мұқият талданды.

Қожанасыр әр түрлі тұрғыдан мұқият зерттегенде, біз шындықты тереңірек және ғылыми негізделген түсінеміз.

Қожанасырдың әзілдерінде назардан тыс қалған әлеуметтік мәселе жоқтың қасы сияқты.

Әзілдерде әйелге тиесілі барлық дерлік мысалдар келтірілген. Тікелей кеңес берудің орнына, олар нақты өмірлік жағдайларға негізделген. Түрік қоғамындағы әйелдің мәдени нормалары мен үстем сипаты түсініледі. Әзілдерде әйелдер жағымды, ащы немесе қорлайтын әзілдер мен тапқырлықтың нысанасына айналады.

Қоғамдық өмірдің жазбаша және ауызша ережелері, мінез-құлық пен құндылықтардың негізгі үлгілері әзіл-қалжыңда ирониялық көрініс тапты. Әйелдерге және тиісті құндылықтарға қатысты маңызды деректер тікелей мысалдарға сілтеме жасай отырып келтірілген. Қожаның өз өміріндегі оқиғалар туралы әңгімесі осы хабарламаларды қабылдауға мүмкіндік береді.

Қожанасырдың әзілдері-бұл қоғамның кез-келген саласына қолдануға болатын білім беру құралы, өйткені олардың мазмұны өмір мен гуманистік қатынастардың ерекшеліктерін көрсетеді. Мұндай құралдарды әлеуметтік құндылықтарды енгізу үшін тиімді пайдалануға болады.

Қожанасыр әзілдерінің ықпалы мен тұрақты күшін пайдалана отырып, әйелдердің құқықтары мен олардың құқықтық қорғалуын орнатуға және жақсартуға үлес қосуға болады.

Түйін сөздер: Қожанасыр, әзіл, әйелдер, өз ойын білдіру құқығы, қызмет көрсету

Хасан Языджи

ПРАВО ЖЕНЩИН НА САМОВЫРАЖЕНИЕ В ШУТКАХ ХОДЖА НАСРЕТТИНА

Аннотация. Свобода выражения мнений является неотъемлемым правом, необходимым для достойной жизни, при которой поддерживается человеческое достоинство. Все люди, независимо от религии, языка, расы, пола, социального происхождения или национальной принадлежности, обладают равными правами без какой-либо дискриминации. Право на самовыражение не может быть отменено. Оно играет личностную, индивидуальную, эгалитарную, солидаристскую и коммунитарную роль. Универсальность, неприкосновенность, неотчуждаемость и превосходство характеризуют это право и свободу. Следовательно, право на самовыражение принадлежит каждому, не ограниченное временем или обстоятельствами, при условии, что это не наносит вреда другим. Это фундаментальное право каждого человека, независимо от пола. Женщинам нельзя отказывать в их правах и свободе самовыражения. Необходимо искоренить произвольное лишение женщин права на самовыражение, обеспечив равные возможности. Защита свободы слова женщин требует принятия активных мер против систематических нарушений.

В этой статье мы использовали смешанный метод, чтобы изучить вопросы исследования и ответить на них. Методы исследования включали как количественные, так и качественные методы. Сначала мы провели контент-анализ, чтобы выявить отношение к женщине в анекдотах о Ходжа Насреттине. В ходе этого исследования были проанализированы шутки Ходжа Насреттина, чтобы выявить те, которые могли бы способствовать реализации права женщин на самовыражение. Контент-анализу были подвергнуты семьдесят шуток, затрагивающих проблемы женщин, с целью повышения индивидуальной и общественной осведомленности. Была изучена степень, в которой женщины имеют право высказываться. Кроме того, были сделаны выводы о том, как шутки Ходжа Насреттина могут быть истолкованы с точки зрения женщины. Эти шутки были тщательно проанализированы с помощью анализа текста.

Когда мы тщательно исследуем Ходжа Насреттина с разных точек зрения, мы получаем более глубокое и научно обоснованное понимание истины.

Практически нет социальной проблемы, которая не затрагивалась бы в шутках Ходжа Насреттина.

В шутках используется все, что связано с женщиной. Вместо того, чтобы давать прямые советы, они формулируются на основе реальных жизненных ситуаций. Подразумеваются культурные нормы и доминирующий характер женщины в турецком обществе. В анекдотах женщины становятся мишенью для шуток и остроумия, которые могут быть приятными, горькими или оскорбительными.

Письменные и устные правила общественной жизни, основные образцы поведения и ценности нашли ироничное отражение в шутках. Важные данные, касающиеся женщин и соответствующих ценностей, были приведены со ссылкой на непосредственные примеры. Рассказ Ходжи о событиях из его собственной жизни позволяет усвоить эти сообщения.

Шутки Ходжа Насреттина - это средство воспитания, которое может быть применено к любым слоям общества, поскольку их содержание отражает особенности жизни и гуманистических отношений. Такие средства могут быть эффективно использованы для внедрения социальных ценностей.

Используя влияние и непреходящую силу шуток Ходжа Насреттина, можно внести свой вклад в укрепление прав женщин и их правовую защиту.

Ключевые слова: Ходжа Насреттин, шутка, женщины, право на самовыражение, обращение

INTRODUCTION

The jokes discussed in our research have been driven from the book of Alpay Kabacalı, titled *Nasreddin Hodja in All Aspects; His Life, Personality and Jokes*. The reason for using the book of Kabacalı is the fact that the jokes included in it reflect the humorous quality of Nasreddin Hodja. (Bayraktar 2010: VII). There are 371 jokes in the book of Kabacalı. Out of the 371 jokes, 70 specifically address women. These jokes vary in length, ranging from brief mentions to more elaborate scenarios where women play an active role in the narrative. A comprehensive analysis was made on women's right to express in these seventy jokes.

RESEARCH

The following part involves the content analysis.

CONTENT ANALYSIS

2 From the wedding house ... (Kabacalı 2000, 170) The woman is shown inside the house, indoor area, in the private space. She is talking to her husband. The grumpy character of the wife is criticized by a surprising word cleverly told. The sullen face does not suit women. Welcoming their husband with a sullen face, behaving grumpy all the time, avoiding smiling and laughing are the things poisoning relationships. Responsibilities can-not be ignored by so-called excuses. The husband coming home tired wants to find relief with the light of his wife with whom he shares his problems, and he wants to relax with her smile. The relationship between husband and wife should be positive. The woman is shown negatively here. There is a satire woven by wit. She is active in social life. She has also relations with the neighbors. She visits her ill neighbours or extends her condolences when one of them dies.

4 Who needs the soap? (Kabacalı 2000, 171-172) The husband and wife are talking to each other. There is a cooperation and work-sharing between the husband and the wife. The husband helps his wife; he takes over the heavy part of the work. The woman is approached positively. The wife calls her husband as master (effendi). She respects her husband. The woman cannot consider desperation and hopelessness as positively as her husband because she is in poverty and in need. Poverty is emphasized by wit and irony.

6 If someone else... (Kabacalı 2000, 172) The woman can reprimand her husband and call him to ac-count. The husband gets angry with her. He does not like being reprimanded and questioned by his wife. The husband and wife argue. The husband fails to take care of the child. It is made to think that taking care of children is the responsibility of woman. When his wife has to go out, Hodja takes care of the child compulsorily. However, as child care is the duty of mother in traditional work-sharing, Hodja does not like taking care of the child. He becomes aggressive and he displays his discomfort and reaction so harsh by using phallus which is a symbol of power. Hodja, by behaving in this manner, expresses sensitivity resulting from the duty of motherhood that he does not want to fulfil, and actually he protests playing the role of a woman. Hence, it is emphasized in the jokes that child care is a duty to be carried out by woman. His wife usually gets surprised due to actions of Hodja. She continues to call him respectfully as master (effendi) even when she is surprised or angry. The husband continues to call his wife as matron (khatun) even when he is angry. However, the obscene language he uses shows that he is angry with his wife.

8 Who has the blue bead... (Kabacalı 2000, 181) They are talking to each other. There is a negative attitude. The problems caused by bigamy are discussed by means of wit and irony. Human nature based on observation and the facts are expressed. Hodja remarries. The wives always fight with each other due to jealousy and conflict. The women married to the same man are considered as partners. Some women are dominant. The woman does not hesitate to advance upon the man and can call him to account. It is easy to trick simpleminded women. The woman keeps the secret which is for her benefit. Hodja is clever enough to solve the problems with his wit when he is in trouble. He arbitrates between the fighting wives by means of blue bead. In polygamy, the spouses are enticed about the love felt for them. It is inevitable to favor one of them. We have to settle useless arguments without making compromises on the facts. We should be able to offer the solution and flexibility required by the conditions to all for whom we are responsible. In love, justice is so difficult that it is almost impossible. The woman is shaped by love.

10 You know how to swim... (Kabacalı 2000, 183) They are talking to each other. There is a negative attitude. The men are fond of women. They attend to younger and more beautiful women without considering their own ages and appearances. However, fellow-wife generally causes jealousy and conflict. Every woman wants to be loved and cared by her husband. The first wife and the fellow wife both want to be preferred firstly by their husband. Generally, the fellow wife becomes the favorite one. The polygamist should pay attention to being fair, which is almost impossible.

12 It suits the jade! (Kabacalı 2000, 185) Hodja talks to the women. The women went to the mosque to listen preaching. They can easily object to Hodja. There are both positive and negative attitudes. The man who tolerates his wife for something should not prohibit such thing for the others. It is not an excuse to think materials such as eye-liner, mascara, highlighter fit your wife but it is shameful and sin if other women use them. It is hard to prevent a woman from adorning herself out.

14 Still hungry for the chat of women (Kabacalı 2000, 186) He is talking to women. There is a positive attitude. The women visit their male neighbor who is sick. Social communication is powerful. The woman is silver-tongued. Men like women, they are fond of women and they cannot live without them. Chatting with women and joking around with them salt the men's lives and enliven them. The man cannot help joking with women and satirize them.

16 Half of the art... (Kabacalı 2000, 188) Hodja talks to his mother. There are both positive and negative approaches. The woman was displayed as

ignorant. She is an ordinary person asking simple questions. The woman, namely the mother, is deceived in some manner. Ignorance of the mother of Hodja is being held up to ridicule in the joke. Hodja's mother apprentices him to a tailor but the answer, given by the son to his mother asking what he has learned during such short period of working with the tailor, shows that the mother has no knowledge about the profession that she wants her son to have. Hodja's mother is undoubtedly among the women in his life within the types of woman in the jokes. In the joke in which it is told that Hodja was apprenticed to a tailor during his childhood, it becomes obvious that his mother pays attention to make him have a profession.

18 How can four people go in one bed? (Kabacalı 2000, 190) They are talking to each other. There is a negative attitude. His wife that he got married after his first wife died is a former widow. When such woman always talks about her former husband who died, he escapes from her by saying that four people cannot go in one bed. She should be clever enough to notice the irritation caused by retaliation. She should understand that there is no place for inappropriate and improper talks in bed and that they can lead termination of unity. There are problems resulting from marrying to a widow. The second marriage can be rough due to remainders of the past. The woman calls her husband master (effendi) even though he kicks her. The woman is faithful and grateful. She likes to express positive aspects of her husband. However, the woman should be conscious and know what to speak with people and where to speak. The husband should not forget the deceased wife. There is no excuse for violence against woman. Cultural transmission and enlightenment were provided by means of wit.

20 Stealing the halfpenny liver... (Kabacalı 2000, 191) They are talking to each other. The woman was depicted negatively. The woman should appropriate the livelihood of the house by giving priority to the house-hold. She has to consider her husband. She should not make a show off and waste it while socializing. It is not appropriate to act unfair against the household just to make gesture to the friends and relatives. It is not appropriate for a woman to lie in order to save the day. The precaution should be taken without hurting and disgracing. It can be hard to yield positive results if advices and warnings are given in a negative way. Hodja, unlike many men insulting their wives when they get angry, calls his wife as matron (khatun) with love and respect.

22 How is it understood? (Kabacalı 2000, 193) The woman is mentioned indirectly. There is no negative or positive judgement. Clothes are the most

universal symbols of gender. People wear various kinds of clothes. Other creatures do not change their hides and feathers, which are a part of their bodies, upon will. We should know the value of our dresses. The audience is enlightened by means of irony, satire, wit and surprise.

24 Don't tell your secret! (Kabacalı 2000, 198-199) Speech of the woman is narrated. They stand facing each other. She was depicted negatively. It is impressed that the woman is simple-minded, she cannot keep secrets and she makes gossip. There is a magnificent direct social network between women. Women share with their husbands immediately what they have heard about the husbands of other women. The woman should not reveal the secrets of her husband.

26 You're right too! (Kabacalı 2000, 201) They are talking to each other. There is a positive approach towards the woman. The woman should help her husband while working. His wife is quick wit and intelligent. She warns Hodja who justifies both the complainant and the defendant. The woman is sensitive about just, justice, unfairness, ignoring law, objectivity. Opinion of the woman should be asked and respected while discussing and settling human-related matters. Hodja, appreciating the question of his wife, makes up to her by saying «you're right too». The facts are unearthed by means of words and situation, surprising wit and irony.

One should be very careful to avoid being unfair. Great attention should be paid for granting the rights. The judge may decide in the favor of one whose evidence is sound and who puts forwards the matter better. Our beloved prophet makes a warning. He warned a person, who wanted to change the right in favor of himself by means of sweet words and evidence, with following words: «I adjudge according to the things I listen to. The person who tries to deceive me by eloquence is given a part of the fire». Why is a football match broadcasted by sixteen different cameras on TV? The person who thinks he/she has found the truth only by looking at one side fools himself/herself.

28 The third year (Kabacalı 2000, 207) The woman is mentioned in her absence. There are both positive and negative approaches. The interest of men in their wives weakens in time or the women cannot maintain such interest. I wish it was up to us to experience the love just like the first day. We should enjoy each day as much as possible for our happiness in this life and after-life. It was aimed to correct the behavior and morality by means of enlightenment by emphasizing with surprising wit and irony.

30 Getting boiled and wet (Kabacalı 2000, 211) Speech of the woman is narrated. She was depicted negatively. The woman did not act carefully

and sensitively against her husband. She cast her husband off. It is not appropriate to neglect the man by tricks and excuses. Tricks and presence of the woman may be seen as evil-ness by the man. The woman should fulfil her responsibilities for her husband. The husband pays attention and shows respect to the relatives of his wife.

32 It extends by ten yards! (Kabacalı 2000, 211-212) She is mentioned in her absence. She was depicted negatively. The woman, for instance may throw the fire iron to Hodja quickly from ten yards when she gets mad. It is mentioned that the woman does not have a silent and oppressed personality; she does not hesitate to take action against the events she does not like. However, it can be understood from addressing her as breezy that he does not like the angry woman.

34 Thread a needle... (Kabacalı 2000, 216) They are facing to each other. But only the father speaks and the daughter listens to him. There are both positive and negative attitudes. Fathers like their daughters; they hardly let them marry. The woman may not be able to acquire the basic skills she has to learn even until getting married. The family may remain incapable of educating the daughter. Education is a process. The things required to be taught should be told, advised and provided on time. A father should teach his child everything that can be necessary throughout the life, from soup to nuts; he has to prepare his child for life. The woman should know stitching. Family elders are always like guides. Even during carrying out the tiniest part work, we can confront with undesired circumstances if we do not take necessary pre-cautions on time. The efforts may be wasted even in the simplest matters if they are not handled as required.

When the woman steps forward to a new life, she should leave her former life behind.

There may be a sexual advice here. Sexual knowledge is told hardly and by symbols especially to the women.

36 Did he have a head? (Kabacalı 2000, 221) They are facing each other. But only the man talks and the woman listens to him. She was depicted positively. It is hard to give negative news, death, to the woman. It is required to inform the woman, who is highly sensitive, gently.

38 Anybody else to cry... (Kabacalı 2000, 225) They are talking to each other. There are both negative and positive attitudes. The husband likes his wife and becomes really upset for her ill health. He implicates that he actually wants his wife to die by crying when his hands are empty, while he is away. The husband complements the wife. The men cannot show the necessary interest to their wives when they are busy with their Works. The woman gets

lonely after their parents pass away. Existence of a caring husband is of great importance in times of loneliness. When children leave the nest, the husband and the wife need each other more. In the joke, the man is the one who is working. He is in the forefront. While saying that poor thing does not have anybody, it is shown that the woman is dependent on the man and it is emphasized that the man maintains the house. There are neighbors with the woman. The woman is not strong enough to stay alone. The man should be outside. The man is strong even when he is alone. Women addresses the husbands of other women as *effendi* in order to express that they are so close despite being unrelated and due to respect. It may be thought that the addressing of *effendi* is acceptance of the superiority of men. There is enlightenment about behaviours and a correction by means of wit, irony, satire and surprise.

40 Tricky calculations (Kabacalı 2000, 226-227) They are talking to each other. There is a negative attitude. The woman tries to hide the relation she had before marriage from her husband like an ostrich; she tries to triumph over him. She is like the pot calling the kettle black. She thinks she can hide her offence by acting as if she got angry. The husband satirizes his wife cleverly and civilly by means of a contradictory statement like apologising and not being able to think of the real intention, instead of blaming. He condemns the awful situation in the mind and conscious of the addressee, without making it dirtier. The husband and the wife show a modern and mature attitude by using love and respect statements such as *khatun* and *effendi* even when they are arguing about a problem for which even murder can be committed.

42 Am I right for being upset? (Kabacalı 2000, 230) The woman is mentioned indirectly. There are both negative and positive attitudes. It is rather meaningful to compare the woman with donkey. Disloyal and inconsiderate behaviors should not be directed towards the woman who carries the significant part of the burden of family, just like a donkey. An approach, considering woman as a property and positioning her to an inferior level, does not accord with a human being. Hodja does not feel upset much when his wife dies because getting married again seems nice to him. Ungratefulness against the wife, who put up with a lot of trouble during her life-time, is an inappropriate attitude. The men thinking that their new wife will be better cannot be happy every again due to their ungrateful approach to the woman. The people should love without self-interest; they should be faithful and grateful.

44 Turns upside down... (Kabacalı 2000, 231) The woman is mentioned indirectly by means of marriage. There is a negative attitude. The woman

is depicted as waster and troublemaker, stubborn, selfish, and intolerant. The woman is the absolute ruler in the house. The woman does not obey every word of the man. Especially some dominant women can make their husbands do everything they want. It is really hard to do something which is not approved by the woman. Making the husband do anything she wants is like marrying to the servant instead of the king and missing the opportunity to be the queen. The women who like the title of queen should not try to turn their addressees into clowns but should treat them as a king. There is no queen without a king. The approach of society to marriage and judgements related to marriage are criticized by means of humor in the person of Hodja.

46 Hodja-husband (Kabacalı 2000, 233) The neighboring woman talks to Hodja comfortably. There are both negative and positive attitudes. Elderly women, mother should be treated with respect. The girls have to listen to and pay attention the words of their mothers. The crazy years of the youth can be overcome in a healthy and wise manner by fulfilling the requirements of each year. Recalibration and impertinence are outpouring of a natural need which may not be noticed by the related person himself/herself. The princess finding her prince does not have difficulty in representing lady-hood. She gets rid of every kind of ill temper immediately. It is advised to wed people whose ages are appropriate for marriage. Accurate and sound diagnosis provides easy treatment. Firstly, accurate diagnosis, then the solution... A positive approach should be adopted. Superstitious beliefs especially adopted by women should be avoided; the solution should be searched out from hodjas. The abuse should be criticized by subtle wit and without hurting the addressee. Using the religion as a way of abuse should be something to be complained about. The abusing and the abused parties should be warned together. It should be understood that seeking the solution from amulet is inappropriate and wrong. It is improper to rely on superstitious beliefs and seeking the solution in different places. Hodja reinforces his message by looking for the thing he lost under the light.

Today, the messages given by the jokes remain valid for people who rely on amulets, hodjas and entombed saints and who go towards different paths instead of trying to find the solution in realities of life.

The perception of religion in human beings should be away from superstitions. Religious officers should be able to answer the questions asked to them wisely and in line with the spirit of the religion they belong to; they should use a language which can be easily understood by the addressees.

48 If the angel of death comes... (Kabacalı 2000, 236-237) Hodja and his wife are talking to each other. There are both negative and positive attitudes.

When her husband gets ill, the woman pays attention to his situation. She avoids dressing up too much. Especially during periods of severe illness, they consider dressing up as over selfishness and remorselessness and cannot accept such situation. Women are more passionate and adoring than the men. The woman dresses up only for her husband. The woman dressing up for other men may find herself in terrible circumstances. The husband should not act selfishly against his wife.

50 The cause of fight (Kabacalı 2000, 239-240) The man and woman are talking to each other. There are both positive and negative associations. The woman should not torture with in a mad and unbearable manner. The man, no matter what the reason is, should not beat his wife with cane and try to kill her. The torture made by woman to her husband and the violence used by the man against his wife are criticized. Sometimes Hodja, the husband, pretends to beat his wife. Every fight is not a sign of violence. Cooperation between the husband and the wife results in richness, abundance and dignity. The husband may act in cooperation with his wife against the neighbors. Hodja makes a plan with his wife beforehand in order to attend a wedding ceremony they have not been invited to; and they achieve their goal with such plan. The woman is clever and intelligent. The neighbors can play a positive role in husband-wife relations. It is clearly understood that women are entertained in a separate place in the wedding ceremony attended by Hodja and his wife. Even though men and women can talk to each other directly, they sit separately.

52 Then it's not my fault! (Kabacalı 2000, 243) Only man speaks. There are both positive and negative attitudes. Even though the man has a roving eye, he wants to show loyalty to his wife. The woman should keep an eye out for the fellow wife. She should not give the chance to the ones who may try to fill the gaps. Some women are inconsiderate. Just like extreme jealousy, in-consideration can bother the man. The husband wants his wife to get jealous of him, to see him non-sharable. The woman likes to be intermediate in marriages.

We have to use our brain reasonably and in the best possible manner.

54 Already completed half of it! (Kabacalı 2000, 245) They are talking to each other. There is a positive attitude. The husband and the wife are joking around each other. The woman should be witty and clever. The woman is an expert to be wordy; she can complicate the matters ingeniously.

56 A merciless woman like you... (Kabacalı 2000, 246-247) They are talking to each other. There is a negative attitude. Approach of society to the mother-in-law is told ironically. One of the reasons why the mother-in-

law is not loved is her daughter. When time comes, the woman can torture the husband. The mother-in-law, having raised a daughter who caused merciless troubles by making him drink boiling soup, is seen as the source of problems and as evil. The woman should be able to carry out house works, especially cooking. It is not logical to avoid the time of meals. Generally, the mother raises the woman. The mother should donate their daughters with necessary skills and knowledge. Every daughter loves her mother and feels sorry for her. The woman should not make her husband so upset that he eventually wants her to die. The woman calls her husband as effendi. The husband describes his wife as merciless, and his mother-in-law and evil. The addressing between relatives and elderly people, especially between spouses, should be nice and polite, respectful and grateful. Politeness and delicacy should be like reflexes. Deficiencies should not cover the positive aspects and result in ingratitude.

58 Neighbours (Kabacalı 2000, 248) The woman is mentioned indirectly. There are both positive and negative attitudes. Adultery is a sin and causing a sin is a sin too. We have a proverb as “Do not build a house on the stream bed, the flood takes it away. Do not thresh on top of the mountain, the wind takes it away. Do not marry a young woman when you get old, the stranger takes her away.” People should act in line with the nature. If old men marry young women without controlling their excessive amour-propre and by avoiding its results and the realities, this situation may cause ugly and terrible circumstances for all. No matter what, the neighbors should not give each other an evil eye.

60 Told his death himself (Kabacalı 2000, 251-252) The man and the woman are talking separately. The woman was depicted both positively and negatively. The woman is ignorant. She acts as if something has really happened, although it is impossible to happen. The women who blindly obey the words of their husbands may find themselves in a foolish situation. The woman feels sorry for her husband due to loneliness. Death of the husband may drive the woman mad. The neighbors cannot remain silent against crying of the woman. The woman has strong social relations.

62 Why coughed? (Kabacalı 2000, 258) They are talking to each other. The woman was depicted negatively. Almost all men want to be seen as fearless by their wives; they want to be seen as heroes. He gets angry with his wife as she sees him as coward. Even if the woman considers her husband as weak, she should not cast his weakness in his teeth and should not upset him. The woman should interpret every mood of the man positively. She should think

that any threat or danger towards her husband is directed to herself as well. Selfishness affects the family relations negatively.

64 You kiss him too... (Kabacalı 2000, 260) The woman easily talks to the man. She can claim her rights. The woman is precious. If it was the man who was kissed, he would not go and ask Hodja for his right saying that a stranger kissed him. In society, the woman has vestal, clean and untouchable position. It is a deviant act for a man to kiss a stranger woman. Everything is a manifestation of the God. There is not gender discrimination in the presence of the God. There is retaliation. However, abusing religion for woman and man relations is ugly and can result in dangerous circumstances. Deviance should not adopt by finding excuses for sins and faults. It is the source of many troubles to consider certain things as tolerable for men but shameful for women. The man and woman are equal. They have equal rights.

66 Donkey and cow (Kabacalı 2000, 263) They are talking to each other. There are both positive and negative perceptions. The woman should not make impossible requests. The husband cannot stand persistency of his wife even though he knows it will create burden.

68 Instead of oka and drachma... (Kabacalı 2000, 264) The woman is mentioned indirectly. There are both positive and negative judgements about the woman. The woman was depicted as greedy, niggardish and cunning. The women are fond of gold. She takes the gold without informing her husband with the idea that he may fritter away them and deliver to the related people. The woman should not touch private belongings of her husband. However, women are so curious.

In the joke, the concepts of law and justice were processed in the minds as balancing instruments of life.

One should have the intelligence to comprehend what is going around in depth, the ability to create the most suitable wit, the life experience and common sense.

70 First we wash... (Kabacalı 2000, 201) Hodja's wife engages in a conversation with him. They discuss a household need. She subtly conveys that this need should be addressed. Her approach is gentle and respectful. On the other hand, Hodja attempts to cleverly avoid responsibility and expenses by establishing an adversarial relationship. Despite this, he supposedly finds a solution. This situation prompts reflection on the importance of taking a stand based on the prevailing conditions.

The fact that Hodja's wife addresses him as «effendi» underscores the

respect and deference she shows toward him.

QUANTITATIVE ANALYSIS

So in this paper, we employed a hybrid method in order to investigate and respond to the research questions. The research methods consisted of both quantitative and qualitative methods. So in addition to the content analysis of 35 Nasreddin Hodja jokes, we also categorized the jokes based on their significant characteristics as; (ii) their perspective in terms of positive and negative give- on women, (iv) whether the woman is an active figure who talks or not. Table 1 shows the distributions of those characteristics. 56% (n=39) has a negative perspective towards women, while %29 (n=20) have a positive perspective and 12% (n=8) has both positive and negative together. In 2 jokes no perspective exists. Finally, in 48 jokes (70%) women have active roles as they talk while in the rest they do not.

Table 1. Characteristics of Jokes

Perspective	Frequency	%
Positive	6	24,3
Negative	13	41,4
Both positive and negative	15	31,4
Not mentioned	1	2,9
Role activeness		
Woman talks	25	71,4
Woman doesn` t talk	10	28,6

Further we tried to find that whether there is a statistically significant difference based on due to theories that those jokes reflect concerning the perspective on women, domain of women, and active role of women. As all our variables are categorical, we used chi square test to make those comparisons. Following tables shows the distributions and chi square test results.

Table 2. Perspective compared by theory

	Perspective			Total
	Positive	Negative	Both	

Theories	n	%	n	%	n	%	n	%
Mismatch	9	23,1	11	28,2	18	46,2	39	100,0
Relaxation	5	38,5	7	53,8	0	,0	13	100,0
Superiority	3	16,7	11	61,1	4	22,2	18	100,0
Chi square test	X ² =14,194, p<0,05							

Table 2 shows the distribution of perspective of Nasreddin hodja jokes due to the theories and the result of the chi square test. The chi square test result (X²=10,227, p<0,05) reveals that there is a statistically significant difference amongst the perspective of the jokes on woman due to the theories that those given jokes reflects. The relaxation theory seems to have the most positive perspective (54%) towards women while superiority theory has the most negative perspective (78%).

Table 3. Role activeness compared by theory

Theories	Role Activeness				Total	
	Talks		Doesn` t Talk			
	n	%	n	%	n	%
Mismatch	27	71,1	12	28,9	38	100,0
Relaxation	12	92,3	1	7,7	13	100,0
Superiority	11	50,0	1	50,0	18	100,0
Chi square test	X ² =4,505, p<0,05					

Table 3 shows the distribution the role activeness of women within Nasreddin hodja jokes due to the theories and the result of the chi square test. The chi square test result (X²=6,470, p<0,05) reveals that there is a statistically significant difference amongst the role active-ness of women within Nasreddin hodja jokes due to the theories that those given jokes reflects. The relaxation theory seems to have the most active woman (93%) while mismatch theory has a moderate level; 71% of the women talks within the jokes that reflect mismatch theory. Finally, superiority theory has the least active women. Only 50% of women talks within the jokes that reflect superiority theory.

A more comprehensive classification was made regarding women’s right to expression in Nasreddin Hodja’s jokes.

Table 4. Numerical distribution of women’s right to expression in the 35 Nasreddin Hodja jokes is as follows:

Speech of woman	Total number of jokes	Item number of the jokes
Woman speaks	25	2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 24, 26, 30, 38, 40, 46, 48, 50, 54, 56, 60, 62, 64, 66, 70

Table 5. Numerical distribution of positive and negative attitudes towards women in 70 Nasreddin Hodja jokes is as follows:

Negative-positive attitude towards women	Total number of jokes	Item number of the jokes
Negative	13	2, 6, 8, 10, 18, 20, 24, 30, 32, 40, 44, 56, 62
Positive	6	4, 14, 26, 36, 54, 70
Both negative and positive	15	12, 16, 28, 34, 38, 42, 46, 48, 50, 52, 58, 60, 64, 66, 68

Table 6. Numerical distribution of addresses to women in 35 Nasreddin Hodja jokes is as follows:

Negative-positive attitude towards women	Total number of jokes	Item number of the jokes
Addressing to woman		
Positive titles	Total number of jokes	Item number of the jokes
Wife	25	2, 4, 6, 8, 10, 18, 20, 24, 26, 28, 30, 36, 38, 40, 42, 48, 50, 52, 54, 56, 60, 62, 66, 68, 70
Khatun (matron)	10	2, 6, 10, 20, 24, 26, 40, 48, 60, 66
Woman	10	2, 4, 18, 20, 22, 40, 52, 56, 64, 68
Lady	2	46, 54
Your wife	3	12, 24, 42
Women	4	10, 12, 14, 52
My Wife	3	18, 24, 42

Girl	2	34, 46
Brizzle	2	50, 54
Women	4	14, 38, 46, 52
His brizzles	1	8
Mom	1	16
Mommy	1	56
Daughter-in-law	1	34

Negative titles	Total number of jokes	Item number of the jokes
Brizzle	1	32
Jade	1	12
Evil!	1	30
Woman!	1	18
Widow	1	18
Wicked woman	1	50
Merciless	1	56
Evil mother (mother-in-law)	1	56

Table 7. Names of the Hodja's wife and other women, who are of secondary importance, are never mentioned in the jokes.

Addressing to man	Total number of jokes	Item number of the jokes
Effendi	20	4, 6, 12, 14, 18, 26, 28, 30, 36, 38, 40, 46, 48, 54, 56, 62, 65, 66, 68, 70
Man	6	26, 28, 36, 50, 58, 64

CONCLUSION

The most frequently confronted type of woman in the jokes is the wife of Hodja. There are plenty of jokes including the adventures of Hodja and his wife. He constantly has an adventure with his wife. According to the jokes, Hodja got married more than once; it is even seen that he is a bigamist. The wife of Hodja represents the family; his donkey represents the society and he represents the character himself (Sağlık 2003, 61).

In the jokes of Nasreddin Hodja, primary woman figure with whom Hodja argues is his wife. He generally complains about his wife. Hodja's wife is criticized by Hodja and other people. He is in constant conflict with the woman and her family. In some jokes, positive aspects of Hodja are mentioned. However, her negative aspects are reflected frequently. While Hodja's wife is criticized in some jokes, she is glorified in some jokes.

41.4% (n = 29) of the jokes have a negative perspective towards women. 24.3% (n = 17) of the jokes have a positive perspective. In 31.4% (n = 22) of the jokes there are both positive and negative attitudes. There is no perspective about women in 2.9% (n = 2) of the jokes.

Some positive aspects such as hospitality, respect, love, family order, good neighborhood relations and certain negative value judgements such as mistrust, negligence, selfishness, acting out of law and justice, family disorder, disrespecting the mother-in-law, etc. have been indoctrinated.

In fifty jokes, the woman talks.

In seventeen jokes, the woman is reflected positively; in twenty-nine jokes, the woman is reflected negatively; and in twenty-two jokes, the woman is reflected both positively and negatively.

The women are called by both positive and negative titles.

Positive addressing: In fifty jokes, as his wife; in eighteen jokes, as khatun; in sixteen jokes, as woman; in six jokes, as lady; in four jokes as your wife; in four jokes as girl; in four jokes as women (neighbours); in seven jokes as women; in seven jokes as my wife; in five jokes as brizzle; in two jokes as mother; in two jokes as mom; in one joke as my beloved wife; in one joke as his brizzles; in one joke as mommy; in one joke as brizzles and in one joke as daughter-in-law.

The women are addressed by love and respect, in eighteen jokes as khatun; in six jokes as lady; in one joke as my beloved wife and in one joke as mommy.

Negative addressing: In three jokes as brizzle; in one joke as jade; in one joke as evil, in one joke as woman!; in one joke as hey woman!; in one joke as old woman; in one joke as widow; in one joke as wicked woman; in one joke as virago women; in one joke as merciless; in one joke as evil mother (mother-in-law) and in one joke as female elephant.

It is understood that the man calls the woman by negative addressing when he gets angry.

Women address the men more lovely and respectfully. Most of the titles are positive. The man is called as effendi in thirty-eight jokes. Even when they

get angry, women call the men as effendi in twenty-five jokes. Only in nine jokes, they call as man.

The man resorts to violence against his wife from time to time. One day, upon death of his wife, Hodja kicks the widow he got married. The most frequently used type of violence is oral violence in the jokes. Especially swearing, as a type of oral violence, is frequently mentioned in the jokes of Nasreddin Hodja. Swearing is a means of domination established over the counter party via sexual humiliation. The man swears severely and without hesitation when he gets angry with his wife or any other woman.

Women use bad words only in a few jokes of Nasreddin Hodja because the women should not swear according to the common belief in traditional culture.

The person should maintain the tradition of protecting individual and social experiences by the principle «live and let live» and transfer it to the next generations.

REFERENCES:

Bayraktar, Zülfikar, T.C. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı Türk Halk Bilimi Bilim Dalı, Mizah Teorileri ve Mizah Teorilerine Göre Nasreddin Hoca Fıkralarının Tahlili, Doktora Tezi, 92-03-171, Danışman Prof. Dr. Ali Duymaz, İzmir 2010

Kabacalı, Alpay, Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca Tarihî Kişiliği, Fıkraları, Özgür Yayınları, 2. Basım, İstanbul, Kasım 2000

Sağlık, Şaban, Nasrettin Hoca'nın Türk Dünyasının Ortak Şahsiyeti Olarak Maske ve Ruh'taki Görünüşü, İlmî Araştırmalar 15, İstanbul 2003

Serpil, Cengiz, Pertev Naili Boratav'ın Bir Araya Getirdiği Nasreddin Hoca Fıkralarında Kadın, Pertev Naili Boratav'a Armağan içinde Metin Turan (Haz.), TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998

МРНТИ
03.21

Чыныхан Сатыбалдиева

к.и.н., доцент Ошского государственного университета
Ош, Кыргызстан
e-mail: cynyhan@bk.ru
<https://orcid.org/0009-0006-7484-841X>

ТРАДИЦИОННОЕ КОВРОТКАЧЕСТВО КЫРГЫЗОВ И ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПАРАЛЛЕЛИ

Аннотация. В данной статье описывается, как культура народов, проживающих в регионе, формировалась в результате взаимного влияния, единства общих этнических корней, а также художественно-эстетических взглядов и традиций, формировавшихся в этом регионе на протяжении веков.

Ключевые слова: Средняя Азия, этнокультура, этнос, ковроткачество, орнамент.

Чыныхан Сатыбалдиева

ҚЫРҒЫЗДАРДЫҢ ДӘСТҮРЛІ КІЛЕМ ТОҚУЫ ЖӘНЕ ЭТНОМӘДЕНИ ПАРАЛЛЕЛЬДЕР

Аңдатпа. Бұл мақалада аймақта тұратын халықтардың мәдениеті өзара ықпалдың, ортақ этникалық тамырлардың бірлігінің, сондай-ақ осы аймақта ғасырлар бойы қалыптасқан көркемдік-эстетикалық көзқарастар мен дәстүрлердің нәтижесінде қалай қалыптасқандығы сипатталған.

Түйін сөздер: Орталық Азия, этномәдениет, этнос, кілем, ою-өрнек.

Chynykhan Satybaldieva

TRADITIONAL KYRGYZ CARPET WEAVING AND ETHNO-CULTURAL PARALLELS

Abstract. This article describes how the culture of the peoples living in the region was formed as a result of mutual influence, the unity of common ethnic roots, as well as artistic and aesthetic views and traditions that have been formed in this region for centuries.

Keywords: *Central Asia, ethnoculture, ethnos, carpeting, ornament.*

ВВЕДЕНИЕ

У некоторых народов Центральной Азии традиционные ковроткацкие ремесла, традиционные ковры и ковровые изделия, традиции их художественного оформления сохранились до наших дней без нарушения общей специфики, с изменениями лишь в отдельных частях узора.

Кыргызы занимались определением семиотических состояний предметов, природных явлений, знаков в окружающей их среде и могли определять, какое значение имеет тот или иной предмет.

Интерпретация семантического значения орнаментов, которая активизировалась в последние годы, привела к тому, что они вышли на культовый и сакральный уровень (Рындина 1995). По словам исследователей, при анализе красивой композиции с разными значениями изображения превращаются в полноценные орнаменты (Вагнер 1976, 250-257). Из этого следует отметить, что с помощью разнообразных и многочисленных орнаментальных изображений можно представить различные культурные реалии окружающего мира.

В традиционном кыргызском обществе насаждения и орнаменты, высеченные на коврах, веками формировались в народе, отражая их мировоззрение, окружающую природу, живые существа его восприятие и отношения с ним и т.д.

Простота и ясность кашпо, нанесенных на ковер, делают их более компактными, а их изображение с геометрическими орнаментами особенно художественно приемлемо. Самые ранние декоративные орнаменты человека были созданы геометрическими элементами (Сатыбалдиева 2009, 92).

Как обычно в коврах соседних народов, так и в коврах кыргызов раскрываются сложные повествования, каждый элемент узоров проистекает из реалистического отображения окружающей человека природы.

Геометрический узор – это не абстрактный узор, он основан на семантическом содержании в целом. Можно заметить, что в изображениях сложных насаждений на коврах и ковровых изделиях часто изображается сцена, изображающая среду обитания флоры и фауны.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье использован комплекс общенаучных и специальных методов. Основным из них является историко-этнографический метод, который позволил рассмотреть формирование орнаментов кыргызских ковров в контексте традиционного мировоззрения, хозяйственной деятельности и религиозных верований.

Сравнительно-исторический метод был использован для выявления сходств и различий между орнаментами кыргызов и родственными им народов Центральной Азии, Сибири и Алтая.

Семиотический и иконографический анализ способствовал раскрытию символического значения геометрических, зооморфных и космогонических мотивов. При классификации ковровых изделий был использован типологический метод. В работе также использован источниковедческий анализ научной литературы и материалов этнографических экспедиций.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И ОБСУЖДЕНИЕ

Большое значение имеет изучение солнечных и зооморфных знаков, занимающих важное место в декоре кыргызских ковров Центральной Азии. Орнаменты джагалмай (свастика) и восьмиугольник (октаэдр) представляли символы жизни, вселенной, дня и ночи.

Предметы, похожие на предметы, встречавшиеся у кыргызов и казахов в конце XIX – начале XX веков, были найдены в курганах Ноин-Ула (Монголия) (Руденко 1962, 112). На гобелене из шелковых и шерстяных тканей, найденном в Ноин-Уле, вышиты изображения рыбы, крылатого волка, дракона, птицы, а по краям – узор собачьего хвоста, рогов, ромбов. В основном по технике изготовления и орнаментам изделия казахов, алтайцев, кыргызов, тувинцев близки к описанным древним памятникам Алтая и Северной Монголии (Кызласов и Король 1990, 39).

Архаичный орнаментальный комплекс на ковре, который встречается как у кыргызов, так и у народов Алтайского происхождения. Например, орнаменты в Чаатасской культуре и каменной культуре Хакасии, похожи на геометрические изображения кыргызов на тканых коврах

(Руденко 1995). Все центральное поле кыргызских ковров обычно занимают геометрические и растительные симметричные узоры, редко встречаются изображения животных. А края тканого коврика состоят из двух полосатых рамок, внутри которых гармонично распределены орнаменты.

У кыргызов, как и на коврах соседних народов, расположенных в центральной Ферганской долине, каждый элемент сложной композиции и орнамента имеет свое значение, вытекающее из реалистического отображения окружающей человека среды. Геометрический орнамент не был абстрактным узором, он имел целое содержание.

Изображения флоры и фауны часто встречаются в отделке ковров и ковровых изделий. В декоре кыргызских ковров прослеживаются две сюжетные линии. Первая показывает, что большое количество орнаментов связано с окружающим миром. Кочевое хозяйство кыргызов, важнейшие животные и растения, которые их окружали, нашли свое отражение в орнаменте. Во-вторых, идеи о том, что меньшая группа насаждений отражает вещи архаичного содержания, восходят к античности на основе развития этносов, а во-вторых, они также обусловлены культурными влияниями других этносов.

Среди зооморфных и геометрических узоров кыргызских ковров важное место занимает изображение бараньего рога. Генезис рогового орнамента восходит к каменной культуре. Изображение горного козла встречается в искусстве как кочевых, так и оседлых народов бронзового века (Джетигенов и Нургазиев 1989, 106-116).

Теке муйуз – известные как козий рог – рог горного козла и бараний рог – рог барана, также отражали тотемические верования кыргызов. У тувинцев того же орнаментального происхождения так называемые козы рога - часто украшали этой резьбой деревянные сосуды. Этот узор, напоминающий комбинацию рогов, широко распространен в Монголии, Китае, Тибете, Казахстане, Якутии, Бурятии и на Алтае (Вайнштейн 1961, 162). Большинство исследователей считают, что эти животные были тотемами далеких предков иранских племен, а в скифо-сибирском искусстве животный стиль связан с тотемными реликвиями.

На бурятских изделиях, обитающих в Сибирском регионе, орнамент бараньего рога на дереве, металле и вышивке часто встречается в различных вариантах. Этот орнамент характерен для кочевых и полукочевых народов Сибири (Балдаев 1972, 4).

Кыргызский орнамент постепенно формировался в течение очень долгого времени и включал в себя как древние, так и более поздние

элементы. В ряде случаев кыргызы и их предки в разное время испытывали влияние разных народов.

Древнейшие элементы кыргызского орнамента – простейшие геометрические мотивы встречаются в основном в изделиях из дерева, частично в вышивке, войлоке и тканых ковровых изделиях. Такие орнаменты на вышивках можно встретить у соседних народов, казахов, башкир, алтайцев и тувинцев (Алымкулова 2003, 126-150). Этот комплекс восходит к раннему средневековью, в эту группу входят довольно сложные мотивы - разнообразные круги, восьмиугольники, крупный перекрещивающийся узор, простой и ступенчатый ромб (косой угол), встречающийся на кыргызских коврах и ковровых изделиях, сырье.

Основываясь на экспедиционных исследованиях этнографа, профессора А.Р. Бикбулатовой на Алтае, можно отметить, что в вышивках геометрического стиля, встречающихся на кыргызских коврах, встречаются буквы меч или ай-тамга, кыргызская тамга, орнамент рот рыбы (*балык ооз*).

Если сравнивать некоторые из распространенных кыргызских орнаментов с местными названиями, то круглый, лунный ковер является одним из основных орнаментов в ткачестве. Семиотическое значение меняется в зависимости от того, заполнен ли лунка другой резьбой. Круглый лунный шар, разделенный на четыре части, называется полем или холмом такия. Лунное изображение с цветком внутри известно, как девять холмов. В орнаменте часто встречается изображение централизованного полумесяца, в котором ось, проходящая через центр круга, вращается по часовой стрелке в одном направлении. Так, распространенный у многих народов Знак «Солнце» был получен в виде вихревой лунки (розетки) с круглыми лепестками, повернутыми в одну сторону (у кыргызов называется айчык - Ай). Сходства этого системного кыргызского орнамента в изобилии встречаются у вышеупомянутых соседних народов. О принадлежности кыргызов свидетельствуют растительные мотивы и сложные лунные изображения, распространенные в ковроткачестве, вышивке, обработке металла, резьбе по дереву, а также многочисленные сложные мотивы (орнаменты). Здесь мы видим синтез орнамента народов и кочевников, которые занимались земледелием. Так можно объяснить распространение растительного мотива среди казахов, узбеков и таджиков. Кыргызский орнамент близок к орнаменту каракалпаков, тюркоязычных башкир, сибирских хакасов, якутов (Руденко 1995b, 34).

Геометрические орнаменты насаждений также являются космогоническими символами, характерными для древних земледельцев и ко-

чевников. Известны как круги и скрещенные тамга, кыргызская тамга, птичья тамга, двойная тамга, жагалмай, роговидная, ветвистая, оленья тамга, лосиная тамга и они происходят от ворсовых ковров.

По мнению И.Б. Молдобаева, В.А Бутанаева, образы в виде знаков (тамга) могут включать в себя доисламские верования и мифологические проявления кыргызского народа. Названия видов вышивки и орнаментальных мотивов, характерных для кыргызов и хакасов, схожи: например, үлгү (кыргызск.) - үлгү (хак.) - орнамент; ит таман (кыргызск.) - адай табан (хак.) - один из видов орнамента (дословно собачья лапка); суксур (кыргызск.) – сипсир (хак.) - особый вид плетения кнутов (Молдобаев и Бутанаев 1988, 4-5).

Тесное сходство представленных в кыргызском художественном промысле орнаментов с художественным искусством народов Сибири свидетельствует о том, что историко-культурные, хозяйственные связи между ними в ходе исторического развития происходили не только в ранний период I тысячелетия, но и в отдельные периоды этнической истории. Еще одним орнаментом, широко используемым в кыргызских украшениях, является саженец матери Умай.

Умай – понятие матери как творца всего живого в культуре древних тюркских народов, как символ плодородия имело высокое сакральное значение.

На традиционный художественный орнамент кыргызов повлияли не только природа, местные и этнические традиции, но и социальный статус.

Кыргызские ковры также характеризуются традиционными религиозными верованиями народов Центральной Азии и Южной Сибири. Это также связано с многолетним историко-культурным статусом. Например, саженец «Шаман» относится к архаичным орнаментам и встречается, помимо ковровых изделий, на изделиях из войлока, на шале. Это явление свидетельствует о том, что кыргызы верили в шаманов в их традиционной культуре.

Значение шаманского узора у кыргызов трактуется как пожелание вселенной здоровья и спокойствия. Этот же ритуал совершается с призывом духов, богов подземного, земного, небесного.

Знаки солнца и луны, которые являются частью свадебных символов монгольских народов. Они поклонялись господу и часто использовали космогонические элементы в своих художественных украшениях (Джетигенов и Нургазиев 1989, 75-79).

Очень широко известен среди кочевых и оседлых народов и распространен на многих территориях бараньи рога. Ученый К.И. Антипин утверждает, что с точки зрения многих исследователей, происхождение резьбы по рогам было зооморфным, отражающим направление животноводства, возникшее еще в древности и дошедшее до нашего времени в очень стилизованном виде. Истоки резьбы по рогам восходят к кыргызам и только затем распространились в Среднюю Азию и Казахстан под названием кочкор рога (Антипина 1962, 28).

По языку, обычаям, одежде, юрте, основным занятиям, условиям жизни кара-киргизы мало чем отличаются от казахов-кыргызов, - отметил В.В. Радлов (Радлов 2007, 348).

В результате кыргызское ковроткачество, возникшее в традиционном обществе, является неотъемлемой частью истории и культуры ковроткачества народов Центральной Азии. Классификация кыргызских ковров с учетом их орнамента имеет параллели среди декоративных элементов большинства оседлых и кочевых народов Центральной Азии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

Алымкулова, С. К. 2003. «Общность в материальной культуре алтайцев и киргизов». В Материалы Международной археолого-этнографической экспедиции, посвящённой 2100-летию Кыргызской государственности (Бишкек – Хакасия – Тува – Алтай – Бишкек, 15–19 июня), 126–150. Бишкек.

Антипина, К. И. 1962. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов (По материалам, собранным в южной части Ошской области Киргизской ССР. Фрунзе: Издательство АН КиргССР.

Балдаев, Ф. И., сост. 1972. Бурятский народный орнамент. Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство.

Вагнер, Г. К. 1976. «Судьба образов звериного стиля в древнерусском искусстве. В Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. 250–257. Москва.

Вайнштейн, С. И. 1961. Тувинцы-тождинцы: историко-этнографические Москва: Издательство восточной литературы.

Джетигенов, А., и Ч. Нургазиев. 1989. Кой чарбачылыгынын негиздери. Фрунзе: Мектеп.

Кызласов, Л. Р., и Г. Г. Король. 1990. Декоративное искусство средневековых хакасов как исторический. Москва: Наука.

Молдобаев, И. Б., и В. А. Бутанаев. 1988. «Истоки киргизско-хакасских этнических связей». Кыргызстан маданияты, 28 апреля, 4–5.

Радлов, В. В. 2007. Тюркские степные кочевники. Астана: Алтын Китап.

Руденко, С. И. 1962. Культура хуннов. Ноин-Улинские курганы. Москва – Ленинград: Издательство АН СССР.

———. 1995. «Пятый Пазырыкский курган.» Краткие сообщения по докладам и полевым исследованиям Института истории и материальной культуры (КСИИМК), вып. 37: 106–116.

Рындина, О. М. 1995. «Орнамент.» В Очерки культура генеза народов Западной Сибири, т. 3: 548–560. Томск.

Сатыбалдиева, Ч. Т. 2009. Традиционное вышивание киргизов во второй половине XIX – начале XX вв. Ош: Издательский дом Максимум.

REFERENCES:

Alymkulova, S. K. 2003. «Obshhnost' v material'noj kul'ture altajcev i kirgizov» [Common Features in the Material Culture of the Altai and Kyrgyz Peoples]. V Materialy Mezhdunarodnoj arheologo-jetnograficheskoj jekspedicii, posvjashhjonnoj 2100-letiju Kyrgyzskoj gosudarstvennosti (Bishkek – Hakasija – Tuva – Altaj – Bishkek, 15–19 ijunja), 126–150. Bishkek.

Antipina, K. I. 1962. Osobennosti material'noj kul'tury i prikladnogo iskusstva juzhnyh kirgizov) [Features of the Material Culture and Applied Art of the Southern Kyrgyz (Based on Materials Collected in the Southern Part of the Osh Region of the Kyrgyz SSR). (Po materialam, sobrannym v juzhnoj chasti Oshskoj oblasti Kirgizskoj SSR). Frunze: Izdatel'stvo AN KirgSSR.

Baldaev, F. I., sost. 1972. Burjatskij narodnyj ornament [Buryat Folk Ornament]. Ulan-Udje: Burjatskoe knizhnoe izdatel'stvo.

Vagner, G. K. 1976. «Sud'ba obrazov zverinogo stilja v drevnerusskom iskusstve» [The Fate of Animal Style Images in Ancient Russian Art. In The Scytho-Siberian Animal Style in the Art of the Peoples of Eurasia]. V Skifo-sibirskij zverinyj stil' v iskusstve narodov Evrazii, 250–257. Moskva.

Vajnshtejn, S. I. 1961. Tuvincy-tozhdincy: istoriko-jetnograficheskie ocherki очерки [The Todzhin Tuvans: Historical and Ethnographic Essays]. Moskva: Izdatel'stvo vostochnoj literatury.

Dzhetigenov, A., i Ch. Nurgaziev. 1989. Koj charbachylygynyn negizderi [Fundamentals of Sheep Breeding]. Frunze: Mektep.

Kyzlasov, L. R., i G. G. Korol'. 1990. Dekorativnoe iskusstvo srednevekovyh hakasov kak istoricheskij istochnik источник [The Decorative Art of the Medieval Khakass as a Historical Source]. Moskva: Nauka.

Moldobaev, I. B., i V. A. Butanaev. 1988. «Istoki kirgizsko-hakasskih jetnicheskikh svjazej» [Origins of Kyrgyz-Khakass Ethnic Relations]. Kyrgyzstan madanijaty, 28 aprelja, 4–5.

Radlov, V. V. 2007. Tjurkskie stepnye kochevniki [Turkic Steppe Nomads]. Astana: Altyn Kitap.

Rudenko, S. I. 1962. Kul'tura hunnov. Noin-Ulinskie kurgany [The Culture of the Huns: Noin-Ula Kurgans]. Moskva – Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR.

———. 1995. «Pjatyj Pazyrykskij kurgan» [The Fifth Pazyryk Kurgan]. Kratkie soobshhenija o dokladah i polevyh issledovanijah Instituta istorii i material'noj kul'tury (KSIIMK), vyp. 37: 106–116.

Ryndina, O. M. 1995. «Ornament» [Ornament]. V Oчерки kul'tura geneza narodov Zapadnoj Sibiri, t. 3: 548–560. Tomsk.

Satybaldieva, Ch. T. 2009. Tradicionnoe vyshivanie kyrgyzov vo vtoroj polovine XIX – nachale XX vv. [Traditional Embroidery of the Kyrgyz in the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries]. Osh: Izdatel'skij dom Maksimum.

FTAХР
03.20.00.

Бауржан Шериязданов

ҚР ҒЖБМ ҒК Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері,
саяси ғылымдары кандидаты,
Астана, Қазақстан
e-mail: b.sher54@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6574-1016>

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ РЕФОРМАЛАР ЖӘНЕ САЯСИ МӘДЕНИЕТТІҢ БИЛІК ПЕН ҚОҒАМ АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫСҚА ӘСЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның саяси мәдениетінің ерекшеліктерін жаңа саяси реформалар мен қоғамды демократияландырумен байланыстыруға талпыныс жасалған. Саяси реформалар еліміздің қоғамдық-саяси өміріндегі конституциялық, әлеуметтік-экономикалық, сот-құқықтық және басқа да өзгерістермен тығыз байланысты екені баса айтылады. Мақалада саяси мәдениеттің тиісті деңгейімен қамтамасыз етілетін азаматтық қоғамның қолдауы атап өтілген.

Бұл зерттеу саяси мәдениеттің тұжырымдамасын оның теориялық және концептуалдық аспектілеріне сүйене отырып қарастырады. Саяси ғылымда ғалымдардың жасаған зерттеу жұмыстары негізінде ұсынылған “саяси мәдениет” теориясына түсіндірмелер беріледі. Саяси мәдениеттің саяси жүйенің институционалдық аспектілеріне әсері, сондай-ақ оның саяси билікті заңдастырудағы және азаматтарды әлеуметтендірудегі рөлі талданады.

Мақалада республиканың көпұлтты, көпконфессиялық, аймақтық және басқа да ерекшеліктерімен сипатталатын менталитет, көпмәдениеттілік ескеріле отырып, саяси мәдениеттің дамуының негізгі кезеңдері тарихи даму контекстінде қарастырылады.

Заманауи технологиялардың дамуымен билік пен қоғам арасындағы диалог барған сайын цифрлық форматқа өтуде. Мақалада кері байланыс мүмкіндіктері, азаматтардың онлайн қатысуының әртүрлі нысандары, билік имиджі мен саяси коммуникация сапасының өзгеруіне әкелетін заманауи әлеуметтік желілердің ықпалының жылдам күшеюі көрсетілген.

Топтастыра келе, саяси жүйенің тұрақтылығын сақтаудағы әлеуметтік топтардың мінез-құлық рөлі мен қазақстандықтардың толерантты саяси мәдениетіне негізделген саяси қоғамдастықтың ымыраға келуіне қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: саяси дәстүрлер, ұлттық идеология, демократияландыру, саяси мәдениет, демократиялық реформалар, саяси жүйе, саяси коммуникация, әлеуметтік медиа, Интернет.

Бауржан Шериязданов

ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ РЕФОРМЫ В КАЗАХСТАНЕ И ВЛИЯНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА КОММУНИКАЦИЮ ВЛАСТИ И ОБЩЕСТВА

Аннотация. В статье предпринята попытка рассмотрения особенностей политической культуры Казахстана в связи с новыми политическими реформами и демократизацией общества. Подчеркивается, что политические реформы тесно переплетены с конституционными, социально-экономическими, судебными и другими изменениями в общественно-политической жизни страны. В статье отмечается поддержка гражданского общества, что обеспечивается соответствующим уровнем развития политической культуры.

В статье рассматриваются основные этапы развития политической культуры в контексте исторического развития с учетом ментальности, поликультурности характеризующаяся многонациональным, поликонфессиональным, региональным и другими особенностями республики.

С развитием современных технологий диалог между властью и обществом всё больше переходит в цифровой формат. В статье особо выделены возможности для обратной связи, разновидности форм онлайн-участия граждан, а также усиление влияния современных социальных сетей, что ведёт к оперативным изменениям образа власти и качества политической коммуникации.

В заключении сделаны резюме о поведенческой роли социальных групп в сохранении стабильности политической системы и компромиссностью политического сообщества основанной на толерантной политической культуре казахстанцев.

Ключевые слова: политические традиции, национальная идеология, демократизация, политическая культура, демокра-

тические реформы, политическая система, политическая коммуникация, социальные сети, Интернет.

Baurzhan Sheriyazdanov

DEMOCRATIC REFORMS IN KAZAKHSTAN AND THE INFLUENCE OF POLITICAL CULTURE ON COMMUNICATION BETWEEN THE AUTHORITIES AND SOCIETY

Annotation. The article attempts to examine the peculiarities of Kazakhstan's political culture in connection with new political reforms and democratization of society. It is emphasized that political reforms are closely intertwined with constitutional, socio-economic, judicial and other changes in the country's socio-political life. The article notes the support of civil society, which is ensured by the appropriate level of development of political culture. The article examines the main stages of development of political culture in the context of historical development, taking into account the mentality, multiculturalism characterized by multinational, multi-confessional, regional and other features of the republic. With the development of modern technologies, the dialogue between the government and society is increasingly moving into a digital format. The article highlights the opportunities for feedback, the variety of forms of online citizen participation, and the increasing influence of modern social networks, which leads to changes in the image of power and the quality of political communication. In conclusion, a summary is made of the behavioral role of social groups in maintaining the stability of the political system and the compromise of the political community based on the tolerant political culture of Kazakhstanis.

Keywords: *political traditions, national ideology, democratization, political culture, democratic reforms, political system, political communication, social networks, Internet.*

КІРІСПЕ

Саяси мәдениет қоғамның саяси жүйесін талдауда маңызды орын алады, өйткені ол саяси өзара әрекеттесуге әсер ететін негізгі құндылықтарды, нормалар мен сенімдерді көрсетеді.

Қазақстан – қалыптасу және белсенді даму кезеңінде тұрған жас мемлекет. Тәуелсіздікке қол жеткізген Қазақстан қоғамы бұрынғы кеңестік

сана типі жаңа экономикалық, әлеуметтік және саяси тәртіп пен қазақ халқының ескі дәстүрлерімен қапталған идеологиялық және саяси-құндылық вакуумының ерекше жағдайына тап болды.

Қазіргі тәуелсіз Қазақстанның қоғамдық-саяси болмысының мәнін объективті, тұтас түсіну үшін оның саяси мәдениетін зерттеудің маңызы аз емес. Белгілі болғандай, саяси мәдениет бүкіл халықтың өмірлік тәжірибесін, ұлттық (және этникалық) сипаттағы маңызды белгілердің жиынтығын, жалпы қабылданған құндылықтарды, көзқарастарды, бағдарларды, нормаларды және т.б. Қоғамдағы саяси мәдениет белгілі бір дәрежеде халықтың кең топтарының саяси және басқа да әрекеттерін анықтайтын реттеуші фактор болып табылады.

Көпұлтты елдің саяси мәдениеті, әдетте, азаматтардың саяси қатысуының әртүрлі құндылық бағдарлары мен әдістерінің, ұлттық дәстүрлердің, әдет-ғұрыптардың, тұлғаны қоғамдық тану әдістерінің, элита мен сайлаушылар арасындағы қарым-қатынастың басым формаларының, сондай-ақ қоғамның өркениеттік дамуының тұрақты белгілерін білдіретін басқа да жағдайлардың тоғысу процесінде қалыптасады. Саяси мәдениет негізінен екі фактормен анықталады: саяси институттар мен процестер және қоғамның жалпы мәдениетінің жағдайы. Біздің дәуірдегі саяси мәдениет – қазіргі өркениеттің тарихи байлығын сіңіру, халқымыздың ежелге сақталып келе жатқан құндылықтарын, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерін сақтай отыра, жастарға қазіргі заманауи саяси интеллектуалдық білім беру, ақпараттық технологияны, жасанды интеллектті меңгеру.

Саяси мәдениет саласы – қоғамның саяси өмірі, билік пен басқарудың өзара әрекеттесу мәселелеріне, адамдардың саясатқа қатысуына әсер ететін барлық бағыттар, сондай-ақ жергілікті жерлердегі: саясат пен құқықтың, саясат пен экономиканың, саясат пен жалпыадамзаттық моральдың өзара әрекеті. Сондықтан саяси мәдениет кез келген қоғамның саяси жүйесінің ең маңызды элементі болып табылады. Кез келген саяси жүйенің тұрақтылығы мен өміршеңдігі оның саяси мәдениет құндылықтарымен байланысы мен сәйкестік деңгейі дәрежесіне байланысты.

Әрбір елде саяси мәдениеттің қалыптасуының, өміршеңдігін растаудың маңызды факторларының бірі қоғамда қалыптасқан заңдылық жүйесінің дамуы.

Саяси мәдениет құрылымы мыналардан тұрады: - саяси сана мәдениеті (саяси көзқарастар, идеялар мен сенімдер, құндылықтар,

әдет-ғұрыптар, дәстүрлер мен нормалар); - саяси мінез-құлық мәдениеті (саяси қатысу және нақты қызмет); - саяси институттардың қызмет ету мәдениеті (сайлау кезеңінің жағдайы, саяси шешімдерді қабылдау және жүзеге асыру, туындайтын дағдарыстар мен қақтығыстарды қабылдау және реттеу) (Әлішерова 2024)

Саяси мәдениеттің маңызды элементі – саяси мінез-құлық. Саяси мінез-құлық – бұл саяси жүйенің қызметіне әлеуметтік субъектілердің (қоғамдық бірлестіктердің, топтардың, жекелеген азаматтардың) реакцияларының жиынтығы. Ұлттық деңгейдегі саяси мәдениеттің негізгі негіздері саяси-құқықтық жүйе мен құрылым, саяси дәстүрлердің тұрақтылығы, рухани құндылықтар, қоғамдағы қазіргі саяси қатынастардың сипаты, негізгі саяси институттардың орны мен рөлі, халықтың менталитеті, тарихи тәжірибесі мен дәстүрлері.

Саяси мәдениетті қалыптастырудың негізгі механизмі билік пен басқарудың барлық институттары бар мемлекет болып табылады. Сондай-ақ билік органдары мен олардың саяси жүйе институттары қолданатын әдістер мен қоғамның саяси және рухани өмірінің жай-күйі, мемлекеттің саяси өміріндегі азаматтардың белсенділігі маңызды.

Мақаланың өзектілігі Қазақстан Республикасында соңғы үш жылда серпінді сипатқа ие болған және елдің саяси институттарын жаңғыртуға бағытталған саяси процестермен байланысты. Саяси үдерістерді ырықтандыру, көппартиялық жүйені дамыту, Парламентте әйелдер мен жастар үшін 30 пайыздық квотаны енгізу мақсатында жүргізілген саяси реформалар қоғамда ауқымды және терең өзгерістерге әкелуде.

«Күшті Президент – ықпалды Парламент – есеп беретін Үкімет» формуласы қоғамды демократиялық түрлендіруге, атқарушы биліктің бақылау мүмкіндігінде және есеп беруі қағидаттарына негізделген теңгерімді жүйесін дамытуға бағытталған. «Әртүрлі пікір – бір халық» формуласы тәуелсіз Қазақстанның саяси жүйесі бұрын басынан өткермеген көппартиялық жүйе мен сындарлы диалогтың, әкімдердің тікелей балама сайлауының, талап етілетін саяси бәсекелестіктің маңыздылығын ашып көрсетеді. 2022 жылғы конституциялық реформа билікті орталықсыздандырудың, саяси өмір мен мемлекеттік құрылымның жаңа, демократиялық нысандарын дамытудың заңнамалық тұғырнамасын белгіледі. Қоғамды демократияландырудың жаңа аспектілері «Тыңдаушы мемлекет» тұжырымдамасын жүзеге асырудың, саяси реформаларды жүзеге асырудың, әділетті қоғам құрудың өзектілігін айқындайды. Саяси трансформация биліктің барлық тармақтарына тиімді ынтымақтастық пен да-

муға, қоғамдағы үйлесімді қарым-қатынастарды біріктіруге және қолдауға мүмкіндік береді. Сондықтан, қазіргі шетелдік тәжірибені ескере отырып, қоғамның саяси мәдениетінің жай-күйі мен ерекшеліктерін талдау болашақ сайлау циклдарында үлкен маңызға ие.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Жұмыс барысында саяси мәдениеттің қазіргі тұжырымдамаларына концептуалдық талдау жүргізу үшін жалпы ғылыми және арнайы әдістер, сонымен қатар жүйелік-құрылымдық және ретроспективті талдау, салыстырмалы және сараптамалық жалпылау әдістері қолданылады.

Зерттеудің әдіснамалық негізі объективтілік, жүйелілік және ғылымилық принципі болып табылады. Мақалада жалпы тарихи әдістер, аналитикалық зерттеуге ықпал еткен салыстырмалы әдістері және зерттеу цифрлық технологиялар арқылы, әлеметтік жүйелердәң билік пен қоғамның өзара әрекеттесу арналарын зерттеуге және азаматтардың билік саясатын қабылдауына әсер ету ерекшеліктерін анықтауға бағытталған әлеуметтік зерттеулер топтамасы қарастырылған.

Зерттеудің өзектілігі, ең алдымен, Қазақстан халқына ел Президенті Қ.-Ж. Тоқаев «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» 02.09. 2019 ж. және 2020 жылғы 1 қыркүйектегі «Қазақстан жаңа нақты ахуалда: іс-қимыл уақыты» және Мемлекет басшысының 2022-2025 жылдарға арналған басқа да іргелі бағдарламалық баяндамалары.

ТАЛҚЫЛАУ

Қазақстан Республикасының саяси мәдениеті кеңестік, батыстық және дәстүрлі (жергілікті, ұлттық) мәдениеттің қоспасы болып табылады деуге негіз бар. Қазақстандағы «дәстүрлі» қатынастар қоғамның рулық-патриархалдық құрылымы мен діннің (ислам) салыстырмалы ықпалымен қамтамасыз етілген.

Қоғамдық өмірдің бұл құрылымы көшпелі өмір салтынан және мемлекеттің рулық құрылымынан қалды. «Дәстүрлі» қарым-қатынастар кеңестік дәуірде болды, бірақ олардың аз дәрежеде және жасырын түрде болғанын атап өткен жөн. Тәуелсіздікке қол жеткізген кезде қарым-қатынастың бұл түрі қайта өрлеуді бастан кешірді. Қарым-қатынастың мәні саяси, экономикалық және басқа да шешімдерді әзірлеу мен

қабылдауда, әртүрлі лауазымдар мен қызметтерге тағайындауларда отбасылық-достық қарым-қатынастардың күшті ықпалына байланысты.

Кеңестік мәдениет түрі КСРО-дан «мұра» ретінде қалды, ал халықтың басым көпшілігі 1990 жылдардың басында осы типке тиесілі болды. Кеңестік саяси мәдениетке экономикалық енжарлық, ұжымшылдық және қалыптасқан режимді саяси қолдау тән (Дрожкин және Игбаев 2009, 133).

Мәдениеттің батыстық түрі бақылаусыз және өткінші сипат алған еркін нарық пен бәсекені енгізу процесінде пайда болды; тәуелсіздік алған мемлекеттер «шок терапиясынан» өтті. Осыған байланысты бұрынғы КСРО мемлекеттері халқының көпшілігі, оның ішінде Қазақстан да жаңа шындыққа толық дайын емес еді. Соңғы жылдары Мемлекет басшысы жүргізген одан әрі демократияландыру мен конституциялық реформалардың нәтижесінде Қ.Қ. Тоқаев, экономиканы ырықтандыру және азаматтардың жаңа ұрпағы пайда болуы маңызды кезең халықтың дәстүрлі әмбебап және ментальді, ұлттық дәстүрінде қоғамның саяси мәдениетінің белсенді қалыптасуы болып табылады. Қазақстан – көпұлтты, көп-конфессиялы және унитарлы республиканың басқа да алуан түрлі нысандарымен сипатталатын көпмәдениетті ел. Республикада демократиялық саяси мәдениетті дамытудың әлеуеті жеткілікті – бұл өмірдің күрделі құбылыстарына бейімделудің экономикалық, әлеуметтік, мәдени, рухани және тарихи тәжірибесі.

Қазіргі заманда қазақстанның мәдени-саяси кеңістігінде екі менталитет түйіседі: батыстық және шығыстық, олардың өзіндік ерекшеліктері бар. Азаматтар арасында саяси мәдениетті одан әрі дамыту үшін өмірге демократия құндылықтарын ғана емес, зорлық-зомбылық жасамау және гуманизм қағидаларын, қарым-қатынас мәдениетін жан-жақты енгізу қажет. Қазақстандық қоғамның саяси менталитетінде дәстүрге бағдар ерекше байқалады. Жалпы алғанда, дәстүр кез келген қоғамның саяси мәдениетінің өзегі болып табылады. Ол менталитеттің тарихи қабылдауының негізі болып табылады. Қазақстандағы мемлекеттік-саяси процестердің бүкіл ғасырлар бойы өмір сүру тарихында жаһандық заңдылықтарға бағынып дамуының өзіндік ерекшеліктері болды: Ұлы Жібек жолы аясында көшпелілер өркениеті мен отырықшы егіншілік мәдениеттерінің, сауда және қала мәдениеттерінің тоғысуы. Қазақтардың аумақтық қоныстану ерекшеліктері, геосаяси жағдайы, шаруашылық жүргізу түрі, қоғамдық өмірді ұйымдастыру, ұлан-ғайыр аумақтарды

басқару қажеттілігі бойынша осының бәрі сонау өткен дәуірде дәстүрге, әдет-ғұрыпқа және ел билігіне негізделген мемлекеттік биліктің ерекше түрі – дала демократиясының қалыптасуына әкелді (Карабекова [б.ж.], 69-б).

Корпоратизм қазақ қоғамындағы билік құрылымдарының қалыптасуына рулық-тайпалық байланыстардың ықпалы тұрғысынан берілген. Қазіргі уақытта отбасылық қатынастар жасырын саяси сипатқа ие болып, элитаны жұмысқа қабылдауға да, жалпы саяси процеске де әсер етті. Корпоратизм – Қазақстанда да, саяси мәдениеттің дамуына әсер ететін тағы бір ортақ аспект. Біріншіден, этникалық, елдік, аймақтық, жас ерекшеліктеріне қарамастан, орташа қазақстандықтың құндылықтары, көзқарастары мен стереотиптері жүйесінің құрамдас бөліктері өте жақын болып шығады. Бұл факт Қазақстан халқының бірлігі мен қоғамның қоғамдық-саяси тұрақтылығын айғақтайды. Бірақ Қазақстан халқының өмір салты мен құндылық бағдарларында соңғы 5-6 жылда үлкен өзгерістер орын алды және қазіргі уақытта өткеннің көптеген құндылықтары қайта қарастырылуда. Егер бұрын ұжымдық шешім басымдыққа ие болса, соңғы уақытта бағалаушы көзқарасты, мінез-құлық стилін жекелендіру үрдісі күшейе бастады, яғни қазақстандықтардың ұлттық менталитетіне белгілі бір дәрежеде қайшы келетін батыстық өмір салтын көшіру процестері орын алуда (Карабекова, [б.ж.], 69-б).

Мұны сондай-ақ халықаралық әлемде өсіп келе жатқан жаһанданумен байланыстыруға болады, соның салдарынан батыстық құндылықтар аясында кейбір ұлттық сипаттар жоғалады.

Екіншіден, әр түрлі аймақтар мен қабаттарда құндылықтар туралы әртүрлі пікірлер бар, бірақ бұл бірегейлік оларда жалпы адамзаттық бағдарлардың болуын ешбір жағдайда жоққа шығармайды, керісінше болжайды. Түрлі саяси көзқарастарды қолдау (моральдық көзқарастарға қарағанда) саяси процестердің жүруіне, әлеуметтік-экономикалық жағдайдың ерекшеліктеріне және басқа да жағдайларға байланысты уақыт өте тез өзгеруі мүмкін. Бұл факт адамдардың санасындағы қақтығыстардың жоғары әлеуетін және олардың саяси құзыреттілігінің төмендігін көрсетеді.

Үшіншіден, идеологиялық кеңестік кезең жағдайында жеке саяси таңдау белгілі бір идеологиялық категорияларға (негізінен қоғамда үстемдік етуші) негізделсе, бүгінгі шындықта адамдар, негізінен, өздерінің қажеттіліктері мен мүдделеріне сәйкес келетін саяси бағытты

таңдайды, яғни саяси таңдау саяси мәдениеттің бірте-бірте прагматизациялануда. Осылайша, қазақстандық қоғамның саяси, этникалық, елдік менталитетіне құндылық-нормативтік көзқарастар мен түрлі стереотиптерді анықтау арқылы талдау жасау қоғамды демократияландыруды жетілдіруге және республика халқының саяси мәдениетінің деңгейін көтеруге ықпал ете алады.

Төртіншіден, Қазақстанның барлық этностарының дамуы үшін қолайлы жағдайлар жасау, осы үдерістегі топтасу үрдістерін күшейту, барлық өңір тұрғындарының мәдени бірегейлігін, прогрессивті адамгершілік құндылықтары мен дәстүрлерін сақтау және дамыту республика тұрғындарын ұлттық және әлемдік мәдениет қазыналарымен неғұрлым толық және жан-жақты таныстыруды қамтамасыз етеді.

Бесіншіден, нарықтық шындыққа жедел бейімделу жүріп жатқан заманауи жағдайларда құндылық бағдарларында күрт өзгерістер орын алуда. Ойлау мен мінез-құлықтың өзгеруінің бұл сәті әсіресе жастарға тән, өйткені олар халықтың неғұрлым мобильді бөлігі болып табылады. Ал аға ұрпақтың көзқарастары мен бағдарларында тарихымыздың социалистік кезеңі үшін дәстүрлі болып келген дүниетаным элементтері сақталған. Бұл фактіні тарихи сабақтастыққа тән табиғи құбылыс ретінде қабылдау керек.

Бүгінде қазақстандықтар саяси құндылықтардан гөрі дәстүрлі адам құндылықтарға басымдық беріп отыр. Бұл қоғамдық сананы белсенді саясиландыру кезеңі өтіп кеткенінің дәлелі. Күнделікті шындық құндылықтары адамдар үшін маңызды болады. Ал тәуелсіздік алған алғашқы жылдары үстемдік еткен қоғамның саяси өмірінің өзекті мәселелері (әсіресе, саяси сипаттағы) бірте-бірте екінші жоспарға түсіп барады. Адамдар үшін ең бастысы саралаушы факторлар емес, әр адамның бақытты өмір сүруіне жағдай жасайтын нәрсе. Оның үстіне халықтың сайлауға, наразылық акцияларына және петицияларға қатысуы үкімет саясатына айтарлықтай әсер етеді деген сенімі тұрақты түрде төмендеп келеді. Халықтың абсолютті көпшілігі пассивті позицияны ұстана отырып, бүкіл жауапкершілік жүгін саясаткерлерге артады.

Ішкі саяси процестің эволюциясы, қоғамдық және мемлекеттік институттардың демократиялануы, әсіресе соңғы жылдары республикада әртүрлі мүдделерді ескере отырып, мемлекет пен қоғам арасындағы кері байланыс құралдарын қалыптастыруда көрініс тапқан қоғамның өзін-өзі реттеуінің жаңа механизмін қалыптастырудың негізі қалыптасқанын

көрсетеді. Осы тұрғыда қазіргі Қазақстан халқының саяси мәдениетін дамыту, оны партиялық-саяси өкілдік жүйесі арқылы саяси қызметтің толыққанды субъектісі ретінде қалыптастыру және республика азаматтарының әртүрлі әлеуметтік топтары мен жіктерінің сараланған мүдделерін қорғау маңызды бөлігі болып табылады, сонымен қатар, бұл елдің демократиялық, егеменді, құқықтық, әлеуметтік жауапты және тиімді жұмыс істейтін мемлекет құру жолындағы ілгерілеуінің негізі және маңызды шарты болып табылады (Карабекова [б.ж.], 88-б).

Белгілі болғандай, қоғамды өзгерту және саяси қатынастардың жаңа жүйесін қалыптастыру жағдайында саяси жүйенің жұмыс істеуі саяси институттардың, ең алдымен, саяси партиялар институтының, бұқараны біріктіруге, жергілікті өзін-өзі басқаруды және азаматтық қоғамды дамытуға бағытталған бірлескен қызметі арқылы жүзеге асырылуы мүмкін.

Қарқынды демократияландыру барысында әртүрлі саяси күштер белсенділік танытып, олардың кейбіреулері түбегейлі реформаларды талап етсе, басқалары, керісінше, реформаларға жан-жақты қарсылық білдіруде (Карабекова [б.ж.], 43-б).

Осындай жағдайда қоғамдағы рухани дағдарыс болмай қоймайтын құбылысқа айналды. Көптеген қазақстандықтар немқұрайлылық, тарихи даму перспективасын жоғалту сезімі, болашаққа деген сенімсіздіктің күшеюі, саяси белсенділікті ынталандырудың құнсыздануы, билік пен халық арасының алшақтауы, жүріп жатқан процестердегі өз орнының белгісіздігі сияқты күйзеліс жағдайында болды. Қолайсыздық жағдайында Қазақстан халқының басым көпшілігі күнбе-күн өмір сүрді және қарапайым өмір сүрумен шектелді. Қазақстан тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында саяси жүйені демократияландыру әлеуметтік катаклизмдермен қатар жүрді. Соның салдарынан халықтың едәуір бөлігі демократияны өзінің қоғамдық-саяси өмір сүру тәсілі ретінде қабылдай алмады.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Қазақстанның саяси мәдениеті негізінен ұлтаралық және конфессияаралық қатынастармен қалыптасады. Ал бұл үдерісте саяси мәдениеттің толеранттылық қасиеті болуы керек.

Бізден бұрын демократия жолына түскен елдердің көп ғасырлық саяси тәжірибесін ескере отырып, ұлттың саяси мәдениетінің қалыптасуына елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайлары, оның тарихи дамуы,

дәстүрлері, мәдениеті, дүниетанымы мен танымы, ұлттың мінез-құлқы әсер ететінін ескермеуге болмайды.

Саяси модернизацияның әлемдік тәжірибесін елемей мүмкін емес және бұл тәжірибе Қазақстан үшін ерекше құнды. Еліміздің саяси мәдениетінің ерекшелігі оның ұлттық, мәдени және тарихи бірегейлігінде жатыр.

Саяси трансформацияларды, оларды жүзеге асырудың нысандары мен әдістерін, қиындықтарды түсіну және олардан шығудың жолын табу саяси мәдениеттің белгілі бір деңгейін болжайды. Саяси мәдениеттің негізгі қызметі қоғамды толеранттылық қағидаттары бойынша топтастыру болып табылады, бұл әртүрлі жағымсыз саяси процестердің күшеюі жағдайында ерекше өзекті болып табылады. Саяси мәдениеттің қалыптасу дәрежесі бұқараның азаматтық кемелденуімен және саналы белсенділігімен өлшенеді, сонымен қатар барлық мемлекеттік құрылымдардың, ең бастысы идеологиялық құрылымдар мен институттардың тұрақты белсенді саяси мәдениетті қалыптастырудағы мақсатты қызметімен өлшенеді.

Ал мемлекеттің әл-ауқаты мен демократиялық және құқықтық Қазақстанның құрылуы олардың саяси өмірге қатысуына байланысты екенін қоғамның барлық мүшелері түсінуі маңызды. Қазақстанның тарихи дамуының ерекшелігі саяси мәдениетте көрініс тапты. Бір жағынан, Батыста қалыптасқан демократия қағидаттары мен саясаттан белгілі бір «бөліну», биліктің іс-әрекеті үшін жауапкершіліктен алшақтау, күшті мемлекеттік принцип пен ұжымдық өмір сүруге ұмтылумен бірге тұтастай алғанда еліміздің саяси мәдениетінің ерекшелігін құрайды.

Бұл ерекше белгілер әзірге саяси, экономикалық немесе басқа да күйзелістерді тудырмай үйлесімді өмір сүреді. Саяси сайлау болса да, ел Президентінің барлық бастамаларына қолдау көрсету халықтың саяси санасында елеулі өзгерістер болғанын көрсетеді. Тарихты терең және объективті білу, өз халқының ұлттық тамыры мен саяси мәдениетін зерделеу жаңғыртуды жүзеге асырудың негізі болып табылады. Ал толерантты саяси мәдениетсіз қоғамды жаңғырту мүмкін емес, ол қоғамды топтастырудың факторы бола алады. XX ғасыр Қазақстан үшін мемлекеттіліктің ғасыры, саясаттың, мәдениеттің, экономиканың барлық салаларындағы түбегейлі өзгерістер ғасыры болды. XXI ғасыр даму мен жаңару ғасыры болмақ.

Қазіргі заман, жаңа еңбек қатынастары, толеранттылыққа негізделген жаңа саяси мәдениеттің қалыптасуы жеке адамнан өзіне деген сенімділік, тәртіптілік, білімділік, қызмет саласындағы жеке жетістіктер

сияқты ерекше қасиеттерді талап ететінін қоғам енді түсінеді. Толерантты қарым-қатынастарды нығайту қоғамның ішкі тұтастығына, сондай-ақ оның мемлекетпен қарым-қатынасының тиімділігіне ықпал етеді. Саяси өзгерістерге тек конституцияны, заңнаманы, саяси институттарды және т.б. өзгерту арқылы кепілдік беруге болмайды. Маңызды құрамдас бөлігі толеранттылық болып табылатын негізгі демократиялық нормалар мен құндылықтарды әзірлеу және енгізу қажет. Толерантты саяси мәдениет таңдау еркіндігін мүмкін етеді. Толерантты саяси мәдениеттің болуы демократияға сенім мен қолдаудың негізгі критерийі болып табылады. Қоғамды саяси, экономикалық және әлеуметтік жаңғыртуды қамтитын елімізде демократиялық қайта құрулар халықтың жаппай қолдауынсыз мүмкін болмас еді.

Қазақстан цифрлық технологияларды барлық жерде, соның ішінде мемлекеттік басқаруда енгізуге және кеңейтуге ұмтылуда. Бұл мемлекет пен қоғам арасындағы байланыс арналарын айтарлықтай жеңілдетеді, азаматтарға көбірек мүмкіндіктер жасайды және мәдениет пен мінез-құлыққа әсер етіп, саяси қатысудың жаңа формалары мен жаңа өмір салтын қалыптастырады.

Интернеттегі саяси коммуникацияның дамуына мемлекеттік органдардың қоғамға ашықтық, «кері байланыс» және ашықтық қағидаттарын жүзеге асыруды көздейтін «Тыңдаушы мемлекет» (Модернизация 2020, 260-б.) тұжырымдамасы ықпал етті. Осыған сәйкес «Ашық үкімет» цифрлық жүйесі «Ашық деректер», «Ашық диалог», «Ашық NPA», «Ашық бюджеттер» (КИСИ [б.ж.]) және т.б. платформалармен жұмыс істейді. Бұл сайттар мемлекеттік органдар мен қоғамның өзара әрекеттестігіне ақпараттық технологияларды енгізудің оң тәжірибесін көрсетеді

2024 жылдан бастап <https://epetition.kz/> онлайн петицияларды құруға арналған ресми сайтты енгізу үлкен маңызға ие және петиция 2,5 мың қол жинаса, оны тиісті деңгейдегі мемлекеттік органдар, ал 50 мың қол жинаған петицияны Үкімет қарайды. Демек, петиция институтын реттеу азаматтық қоғамның болашағын қалыптастырады және халықтың хабардарлығы мен саяси белсенділігін арттыруға ынталандыру болып табылады. Әлеуметтік желілерде әртүрлі мемлекеттік органдардың ресми аккаунттары ашылды, олар белгілі бір мәселеге мемлекеттік органдардың назарын аудару туралы өтініштермен әлеуметтік желілердегі азаматтардың пікірлеріне жедел жауап бере алады (ҚР Заңы 2024).

Айта кету керек, көптеген саяси элита өкілдері, депутаттар, министрлер, жергілікті билік өкілдері халықпен байланыс орнату үшін әлеуметтік желідегі аккаунттарды көп пайдалана бастады.

Осылайша, Қазақстан цифрлық инфрақұрылымды құруда және қоғаммен байланыс арналарын кеңейтуде, сондай-ақ онлайн-қызметтердің қолжетімділігінде оң үрдістерді көрсетуде. Сонымен қатар саяси коммуникацияға кедергілер де бар; мысалы, барлық азаматтарға мемлекеттік органдармен байланысу тәсілдері немесе осы немесе басқа ақпаратты қайдан табуға болатыны туралы хабардар болмауы мүмкін.

Қоғамдағы медиа-сауаттылық және азаматтардың билікке сенім деңгейін, қоғамдағы саяси стереотиптерді, сондай-ақ азаматтардың қоғамдық-саяси тәжірибесінің нәтижесін көрсететін саяси белсенділік, олардың саяси белсенділікке деген қызығушылық мәселесі қашанда өзекті. Сандық нәтижелер Қазақстанда интернет пен әлеуметтік желілердің рөлі артып келе жатқанын көрсетеді (АР 08857524 [б.ж.]). Бұл көбінесе Интернетте бұқаралық ақпарат құралдарының болуымен байланысты; барлық дерлік танымал бұқаралық ақпарат құралдарының әлеуметтік желілерде жеке парақшалары/жариялары бар.

Сауалнамаларға сәйкес, азаматтар елдегі билікке ықпал ете алады деп есептейтін респонденттердің (33,5%) «Сіз үкіметке ықпал етудің қай арнасын тиімді деп санайсыз?» деген сұраққа жауап берді. Респонденттердің 40,6%-ы «БАҚ-қа хабарласу» опциясын таңдады, бұл «сайлауда дауыс беру» (48,6%) кейінгі екінші сұранысқа ие жауап болды. Бұл респонденттердің үкімет БАҚ-ты тыңдайды және қоғамның қабылдауында БАҚ шынымен де осындай әсер ету арналарынан озатын әсер ету механизмі болуы мүмкін деген пікірін көрсетеді, наразылық акцияларына, рұқсат етілмеген әрекеттерге қатысу, қоғамдық ұйымдардың жұмысына қатысу, сотқа жүгіну, саяси партиялардың, кәсіподақтардың қызметіне қатысу және жеке байланыстар арқылы акциялар (Жунусова және Басығариева 2024а).

Өз кезегінде онлайн петицияларға қол қою 24,8% құрайды, бұл азаматтар мен билік арасындағы байланыстағы интернеттің оң және тұрақты рөлін көрсетеді. Бұған «төмендегі әрекеттердің қайсысына қатыстыңыз?» деген сұраққа жауап беруі де дәлел. Респонденттердің 12,9%-ы онлайн петицияларға қол қойды деп жауап берді, бұл, мысалы, саяси партиялардың қызметіне қатысу немесе кәсіподақтар мен қоғамдық ұйымдардың қызметіне қатысудан жоғары.

Жағымды жағы респонденттердің дәстүрлі БАҚ пен ресми сайттардағы ақпаратқа сенетіні (51,7%), өйткені ресми дереккөздерге сенім мемлекеттік органдарға деген сенімді білдіреді және қоғамды әлеуметтік

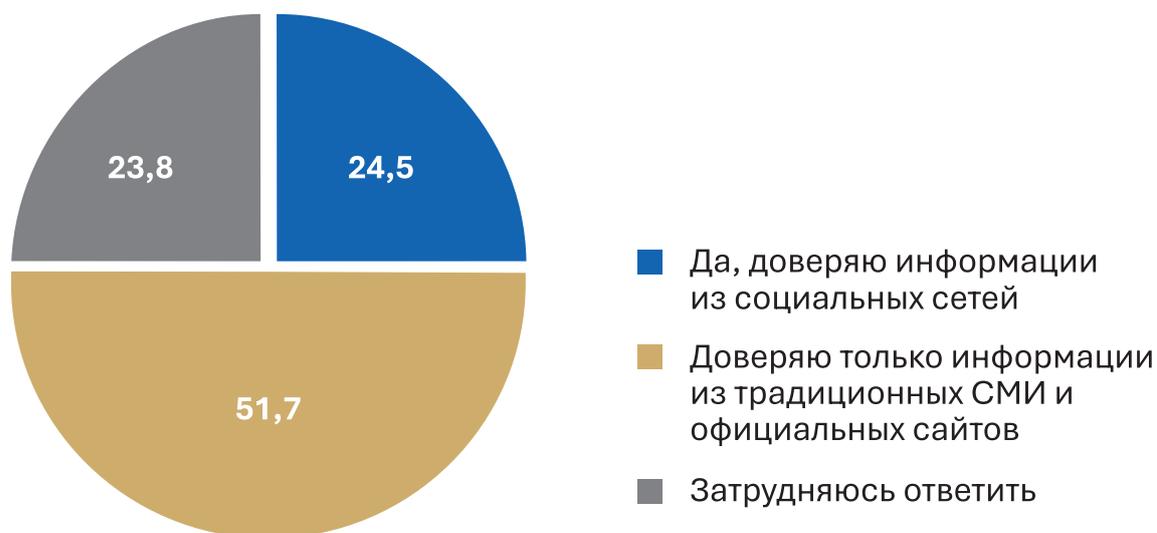
желілерде жиі кездесетін жалған ақпарат пен жалған ақпаратқа ұшыра-
тудан сақтайды.

Әлеуметтік желілерге респонденттердің 24,5%-ы сенеді және бұл көрсеткіш уақыт өте өсуі мүмкін. Нәтижелер көрсеткендей, жастар әлеу-
меттік желілерге көбірек сенеді, себебі әлеуметтік медиа олардың негізгі
ақпарат көзі болып табылады.

Сандық сауалнама әлеуметтік желілердегі ақпаратқа сенетін рес-
понденттердің тобы әкімдерге көбірек сенетінін көрсетті (45,5%),
дәстүрлі және ресми ақпарат көздеріне сенетіндер тобында әкім-
дерді мақұлдау 39,7% құрады. Бұл әлеуметтік желілерге деген сенімнің
мемлекеттік органдарға деген сенімсіздікпен байланысты еместігін
және ресми ақпарат көздеріне қарама-қайшы келмейтінін көрсетеді
(Жунусова және Басығариева 2024b). Әлеуметтік желілердің тара-
луымен көптеген азаматтар тәжірибелі болып, ақпаратты екі рет тексеру
қажеттілігін түсініп, фактчекинг дағдыларын меңгеруде. Уақыт өте келе
бұл үрдіс қазіргі жаһандану заманында ақпараттық сауаттылыққа деген
қажеттілік артқан сайын күшейе түседі және халық жаңа тәжірибе жи-
нақтаған сайын ол ақпараттық жарылыстарға төзімді болады.

Қазақстандық қоғамда әлеуметтік желілер қоғамдық пікірді қалып-
тастыру көзі ретінде ғана емес, наразылықты «шығару» қызметін атқа-
ра алады, осылайша наразылықты азайтады және билікке азаматтарды
«есту» мүмкіндіктерін ашады.

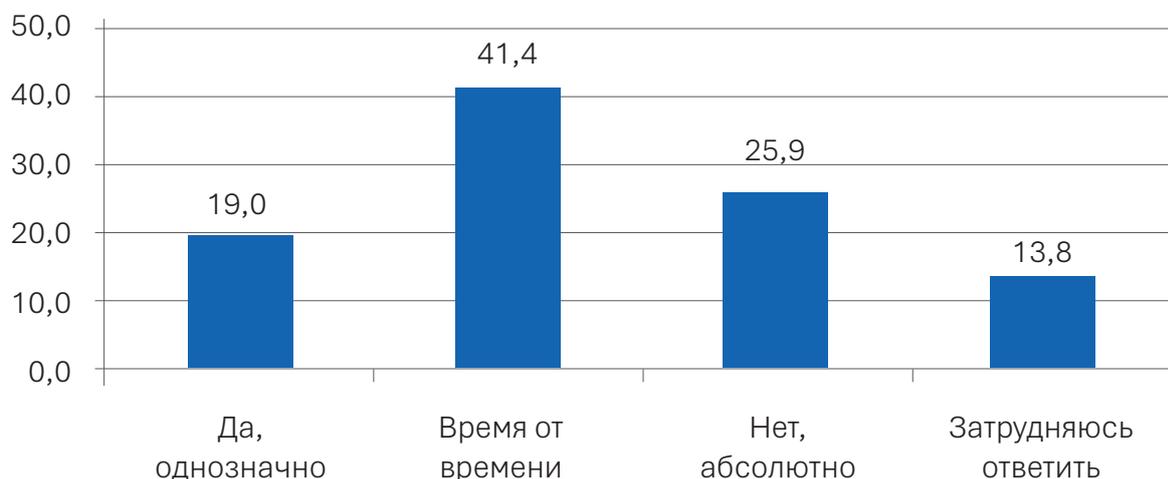
1-диаграмма

Дереккөз: (Жунусова және Басығариева 2024)

2-диаграмма

Әлеуметтік желілер мен форумдарды пікірлестермен араласатын орын ретінде қабылдайсыз ба? (жалпы респонденттердің %).

Дереккөз: (Жунусова және Басығариева 2024)

Респонденттердің көпшілігі (60,4%) әлеуметтік желілер мен форумдар міндетті түрде немесе кейде пікірлес адамдармен байланыс құралы ретінде әрекет етеді деп жауап берді.

Жалпы, бұл әлеуметтік желілер азаматтарға бірыңғай ақпараттық күн тәртібін қалыптастыруға және қоғамдық пікірді қалыптастыруға көмектесетінін көрсетеді. Осылайша, мемлекеттік органдар әлеуметтік желілерді бақылау арқылы азаматтардың өтініштерін нақтырақ көре алады.

Азаматтардың хабардарлығын арттыру және өз пікірлерін білдіру және билік үшін халықпен кері байланыс құралдарын құру мүмкіндіктерінен басқа, әлеуметтік медиа наразылық саяси мінез-құлқына да әсер етуі мүмкін. Сондықтан азаматтардың наразылықтарды қалай қабылдайтынын және бұл қабылдауда интернеттің қандай рөл атқаратынын ескеру маңызды.

Белгілі болғандай, азаматтар митингілер, ереуілдер, наразылықтар мен пикеттер туралы ең алдымен Facebook, ВКонтакте, Instagram сияқты әлеуметтік желілерден және мессенджерлердегі хабарламалардан (57,4%) біледі, бұл олардың телевизиялық жаңалықтардан артықшылығын көрсетеді, респонденттердің тек 18,2%-ы наразылықтар туралы біледі.

Бұл ретте әлеуметтік желілерге сенетін респонденттер де, дәстүрлі БАҚ-қа сенетіндер де наразылық туралы ақпаратты әлеуметтік желілерден алатынын (46,3% және 46,2%) деп жауап берді, бұл әлеуметтік желілердің ақпарат таратудағы тиімділігінің жоғарылығын көрсетеді.

3-диаграмма

Егер сіздің тұратын жеріңізде/аймағыңызда қандай да бір митингілер, ереуілдер, наразылықтар, пикеттер болып жатса немесе өткен болса, сіз бұл туралы әдетте қандай дереккөздерден білесіз? (жалпы респонденттердің %).

Дереккөз: (Жунусова және Басыгариева 2024)

Бұл тенденцияны респонденттердің өздері де растайды: сауалнамаға қатысқандардың үштен бірі соңғы бір жылда Қазақстанда митингілер, шерулер мен наразылық акциялары көбейген деп есептейді.

Тарихи жағдайдың теңгерімсіздігі анықталған «ақпараттық соғыстардың» өсуі. Осыған байланысты сыртқы әсерлерге қарсы тұру қабілеті үлкен маңызға ие, бұл ақпаратты сыни тұрғыдан қабылдау қабілетінің бұқаралық санада болуы. Бұл қабілетті дамыту – жаһандық қатынастар жүйесінде өзінің егемендік позициясын сақтауға және нығайтуға ұмтылатын қоғамның ең маңызды міндеті. Бұл проблема геосаяси және геоэкономикалық жағдайы тарихи тұрғыдан әртүрлі елдер мен блоктардың мүдделерін таңдау қажеттілігіне әкелген қазіргі Қазақстан үшін әсіресе өзекті. Осыған орай мемлекеттің ақпараттық қауіпсіздігі қазіргі заманда өте маңызды екені айдай анық. Заманауи қазақстандық ақпарат сала-

сында болашақтың әртүрлі форматтарын ұсынатын күштер арасындағы қарама-қайшылық ахуалы айқын көрінеді: неолибералдық диктатураның батыс жобасы, бұрынғы кеңестік республикаларды тереңірек интеграциялаудың ресейлік жобасы, біртұтас Тұран кеңістігін құру жөніндегі түрік жобасы және Қытайдың бір жол жобасы.

Демек, Қазақстанның бұқаралық санасы тартылған ақпараттық соғыс ұлттық бірегейлік пен мемлекеттің егемендігіне үлкен қауіп төндіреді. Бұл қауіп-қатерлер қазақстандық қоғамның әртүрлі бұзылу сызықтары бойынша, ең алдымен, ұлттық, діни, мәдени және басқа да бұзылу желілері бойынша бөліну қаупімен байланысты.

Қазақстанның бұқаралық санасына ақпараттық ықпал ету ұлттық бірегейлікті әлсірету қаупін тудырады. Халықаралық ұйымдардың халық арасында жүргізген социологиялық сауалнамасы Қазақстан қоғамында Ресейдің Украинадағы соғысына қатысты бөліну барын көрсетеді, Қазақстан азаматтарының бір бөлігі Ресейді қолдаса, екінші бөлігі Украинаны қолдайтынын көрсетеді.

Табл. 1 - Қазақстанға Ресейден келіп жатқан аумақтық талаптар біздің елімізге қауіп төндіретінімен келісесіз бе?

Жауаптардың нұсқалары	Саны	%	Этнос		
			Қазақ	Орыс	қалғандары
Толық келісем	656	32,8	39,9	7,5	17,3
Ішінара келісем	417	20,9	23,3	11,1	17,3
Ішінара келіспеймін	223	11,2	11,3	12,3	6,7
Толық келіспеймін	584	29,1	20,8	58,3	50,0
жауап беруге қиналамын	120	6,0	4,7	10,8	8,7
Жалпы	2000	100,0	100,0	100,0	100,0

Дереккөзі: (Кадыржанов және Туякбаев 2025)

Қазақстандықтардың азаматтық және этноұлттық түсініктері Қазақстанның бұқаралық санасындағы ұлттық бірегейліктің азаматтық және этноұлттық типтеріне негізделеді.

Әлеуметтанулық зерттеу нәтижелерін талдау Қазақстанның бұқаралық санасы үшін қоғамды этникалық белгілер бойынша бөлу қаупіне байланысты қауіп-қатер мен тәуекелдер қазақстандықтардың этноұлттық бірегейлігіне ақпараттық әсер етумен байланысты екенін көрсе-

теді. Қазақстанның бұқаралық санасына төнген бұл қатерлерді еңсеру қазақстандықтардың азаматтық бірегейлігін нығайту арқылы мүмкін (Жунусова және Басығариева 2024).

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келе, саяси мәдениетті және оның теориялық және тұжырымдамалық аспектілерін түсіну саяси жүйелер мен процестерді талдау үшін маңызды. Егер дәстүрлі қоғамда мемлекеттік билік пен халық арасындағы қатынастарда артықшылық пен иеліктен шығару философиясы басым болса, онда қазіргі дәуірде түбегейлі жаңа философия - мемлекеттік билік пен оның қайнар көзі, халық арасындағы өзара тәуелділік пен серіктестік қалыптасты. Саяси мәдениет саяси процестердің сипаты мен бағытын анықтайтын саяси жүйенің маңызды элементі екендігі нақтыланды. Оны зерттеу саяси институттар мен азаматтардың өзара әрекеттесуін, саяси артықшылықтардың қалай қалыптасатынын және әртүрлі қоғамдардағы саяси өмірдің қалай жақсаратынын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл түсінік саяси тұрақтылық пен тұрақсыздықтың тамырын ашуға, саяси жүйелерді демократияландыру мен модернизациялау жолдарын анықтауға және әртүрлі елдер мен аймақтардағы саяси өзгерістердің ықтимал бағыттарын болжауға көмектеседі. Саяси мәдениетті зерттеу басқаруды оңтайландыру және әлеуметтік тұрақтылық пен үйлесімділікке қол жеткізу үшін маңызды. Саяси мәдениетті түсіну демократияны нығайтуға және қоғамның тұрақты дамуына бағытталған тиімді саяси стратегиялар мен саясатты дамытуға ықпал етеді.

Осыған орай хаықтың тарихи дамуына, дәстүрніне өмір салтына тығыз байланысты екені белгілі. Тайпалық, рулық байланыстар; көшпенділер өмірі, әр-бір ғасырдың өзіндік ерекшеліктері сол кезеңде өткен саяси процесстерге байланысты болды. Қазақтардың Евразия кеңістігінде көп этностармен тығыз сауда қарым қатынастары, елдің транзиттік, географиялық орналасуы сол халықтармен сенімді аралас – құралас байланыстардың орнығуына, осыған орай ұлтымыздың қанына сінген толеранттылық саяси мәдениеттің сіңіуне әсер еткен деп болжауға болады. Сонымен қатар соңғы совет заманында 70 жылдан астам сол идеологияның ұжымдық өміріне, оның ішінде жоспарлы экономикаға, ұжымдық тәртіпке, басшылықты әр уақытта қолдау сияқты мінез құлықтар аға буынның бойына сіңген. Сондықтан халқымыздың аштық жылдары, ҰОС, жаппай депортация кезеңінде, тың және тыңайған жерлерді игеру заманында көп ұлтты болып әр алуандық мәдениеті, оның ішінде сая-

си мәдениеті әсер етті. Міне осы және басқада себебтерге байланысты ҚР тәуелсіздік алғандағы алғашқы жылдары халықтың саяси бейтараптылығы, билікке сенбеушілігі байқалды. Бірақ соңғы жылдары саяси реформаларға байланысты қоғамның, халықтың саяси процесстерге ашық түрде араласуға жағыдай жасалып, саяси мәдениете өзгеріс байқалуда. Әсіресе жаңа ақпараттық технологиялардың дамуы, саяси мәдениеттің өзгеруі әлеуметтік желілерде байқалуда. Кейбір әлеуметтік желілердегі пікірталас еліміздің бірегейлігіне, халықты топтастыруға кері әсерін тигізуде.

Билік пен қоғам арасындағы байланыс барған сайын цифрлық форматқа көшуде. «Тыңдаушы мемлекет» тұжырымдамасын кезең-кезеңмен жүзеге асыру, сондай-ақ Қазақстанда жеделдетілген цифрландыру бірқатар артықшылықтарға ие және үкімет пен қоғам арасындағы диалог үшін берік негіз жасайды. Әлеуметтік зерттеу нәтижелері респонденттердің мемлекеттік және мемлекеттік емес БАҚ арқылы билік имиджінің және ролінің айырмашылықтарын көрсетеді.

Осының аясында азаматтық қоғам институты ретінде бұқаралық ақпарат құралдарының маңыздылығы халықтың қабылдауында, оның ішінде әлеуметтік желілерде бұқаралық ақпарат құралдарының кең өкілдік етуіне байланысты өсуде. Сондықтан бұқаралық ақпарат құралдарына үндеу саяси шындыққа әсер етудің ең ықпалды құралдарының біріне айналуда.

Сандық және сапалық деректер респонденттердің әлеуметтік желілерде өз пікірлерін жариялауға және ақпарат арқылы қоғамдық-саяси жағдайға әсер етуге ұмтылысы респонденттердің азаматтық құндылықтары мен өзін-өзі көрсету құндылықтарының зор екенін көрсетеді. Бұл биліктің белгілі бір қалаған бейнесін білдіреді, сондықтан оның имиджін анықтайтын факторлардың бірі басқарудың демократиялық стиліне сәйкестік көрсеткіші болады. Азаматтар ақпарат тұтынушысы болып қана қоймай, әлеуметтік желілер арқылы өз пікірлерін білдіргісі келеді. Сондықтан, әлеуметтік желілер, бір жағынан, ақпаратты білудің жолы болса, екінші жағынан, өз пікіріңізді жариялаудың және оны пікірлестермен талқылаудың ыңғайлы жолы. Кейбір респонденттер әлеуметтік желілерде пікір білдіруді азаматтық парызының бір бөлігі ретінде қарастыратынын атап көрсетеді.

Осылайша, әлеуметтік желілерде қоғамдық пікір қалыптасып, әртүрлі мониторингтік бағдарламалар оны анықтау міндетін жеңілдетуі мүмкін. Халық әлеуметтік желілерден гөрі ресми ақпарат пен дәстүрлі БАҚқа көбірек сенеді, бірақ дәстүрлі БАҚ объективті болуы қажеттігін атап өтеді.

Сонымен қатар, әлеуметтік желілерді пайдалану пайдаланушыларға әртүрлі көзқарастарды білуге мүмкіндік беретін оқиғалар туралы ақпарат алудың танымал және жылдам әдісі болып табылады. Зерттеу көрсеткендей, азаматтар митингілер, ереуілдер және шерулер туралы бірінші кезекте әлеуметтік желілерден біледі, бұл олардың ақпарат таратудағы жоғары тиімділігін көрсетеді. Әлеуметтік желілер мен дәстүрлі БАҚ-қа сенетін респонденттердің наразылық әлеуетін әртүрлі бағалауы коммуникация арналарының биліктің имиджіне айтарлықтай әсер ететінін көрсетеді. Сонымен қатар, кейбір азаматтар жалған ақпаратқа бейім болуы мүмкін, сондықтан мемлекет ақпараттық сауаттылықты арттыру және азаматтарды қажеті медиа сауаттыққа үйрету құралдарын кезең-кезеңімен енгізгені дұрыс болар еді. Осы орайда дамыған елдердің мемлекеттік басқару мен ақпараттық саясатының халықаралық тәжірибесіне жүгінген тиімді. Сондай-ақ, уақыт өте келе пайдаланушылар тәжірибе жинап, жалған ақпаратқа икемді бола алады және медиа сауаттық қажеттілігін жақсы түсіне бастайды.

Қазақстандықтар қоғамдық-саяси қатысуға жоғары сұранысқа ие және олардың саяси мүдделерін жүзеге асыруға арналған цифрлық технологияларды оң қабылдайды, әлеуметтік желілер, онлайн петициялар мен форумдар, электронды үндеулер, онлайн порталдар және т.б.

Осыған байланысты қызметтің цифрлық нысандарын, оның ішінде өтініштер институтын реттеудің құқықтық тетіктерін енгізудің үлкен даму болашағы бар. Интернеттегі петицияларға қол қою арқылы өз ұстанымдарын білдіргісі келетін азаматтардың саны артып келеді, өйткені мұндай саяси қатысу әдеттегі және техникалық жағынан ыңғайлы.

Осы деректер биліктің оң имиджін қалыптастыруда тиімді әдістер медиа-кеңістікті бақылауға емес, әлеуметтік желілерді бақылауға, саяси оқиғаларға жедел әрекет етуге негізделген әдістерді қамтиды деген қорытынды жасауға болады.

Осыған орай 2025 жылғы 5 маусым күні Мемлекет басшысы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің басшылық құрамымен осы мәселе бойынша жиын өткізді. Қасым-Жомарт Тоқаев, ақпараттық қауіпсіздікке төнетін қатерді тойтару және еліміздің маңызды инфрақұрылымының тұрақты жұмыс істеуіне жағдай жасаудың маңызын атап өтті. Бұл маңызды мәселелер келешекте биліктің бақылауында болатынында сенім мол.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Қазақстан тарихындағы саяси институттар мен құрылымдардың эволюциясы (XIX–XXI ғғ.)» бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру аясында дайындалған (IPN № BR21882308)

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

Әлішерова, А. Б., және Ж. М. Төлен. 2024. «Саяси мәдениет ұғымы және оның теориялық-концептуалдық аспектісі». Адам әлемі, № 3 (101): 102–112.

Дрожкин, Ю., және Р. Игбаев. 2009. «Роль политических традиций в современном политическом режиме Республики Казахстан». Власть, № 10: 133.

Жунусова, А. К., және Ж. А. Басығариева. 2024. «Особенности политической коммуникации между властью и обществом в Казахстане в условиях цифровизации». Адам әлемі, № 3 (101): 88–101.

Закон о внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты по вопросам общественного контроля и совершенствования административных процедур (с изменениями от 27.04.2024). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32934713 (қаралған күні: 05.06.2025).

Кадыржанов, Р. К., және Т. С. Туякбаев. 2025. «Гражданские и этнонациональные восприятия информационных воздействий на массовое сознание Казахстана». Адам әлемі, № 1 (103): 59–69.

КИСИ. 2023. Реализация концепции «слышащего государства» в Казахстане. Подготовлено Отделом стратегического анализа КИСИ при Президенте РК. Қолжетімді: <https://kisi.kz/ru/realizachiya-konchepchii-slyshashhegogosudarstva-v-kazahstane/> (қаралған күні: 05.09.2023)

Карабекова, Ж. ж. ж. б. «Развитие политической культуры Казахстана». URL: <https://e-history.kz/ru/library/show/2424016> (қаралған күні: 17.11.2023)

«Мемлекет басшысы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің басшылық құрамымен жиын өткізді». 2020. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-ulttyk-kauipsizdik-komitetinin-basshylyk-kuramymen-zhiyn-otkizdi-552456> (қаралған күні: 05.06.2025).

Министерство образования и науки Республики Казахстан. 2023. Проект грантового финансирования на 2020–2022 гг. АР 08857524 «Протестный потенциал в Казахстане: особенности, факторы и тренды». Қолжетімді: <https://www.kaznu.kz/ru/25263/page/> (қаралған күні: 12.11.2023).

Модернизация общественно-политических отношений в контексте концепции «Слышащего государства». 2020. Нұр-Сұлтан: Адам әлемі, № 3 (101): 260 б.

Об утверждении Информационной доктрины Республики Казахстан от 20 марта 2023 года № 145. URL: <https://akorda.kz/ru/ob-utverzhdenii->

informacionnoy-doktriny-respubliki-kazahstan-2025248 (қаралған күні: 05.06.2025).

Тоқаев, Қ. Ж. 2019. «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі». ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. 2 қыркүйек.

Тоқаев, Қ. Ж. 2020. «Қазақстан жаңа нақты ахуалда: іс-қимыл уақыты». ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. 1 қыркүйек.

Тоқаев, Қ. Ж. 2023. «Адаладам–Адалеңбек–Адалтабыс». Ұлттық құрылтайдағы үшінші жиында сөйлеген сөзі. URL: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenieglavy-gosudarstva-ktokaevana-tretemzasedaniinacionalnogokurultaya-1525116> (қаралған күні: 05.09.2023).

Тукумов, Е. В., Нурша, А. К., Жолдыбалина, А. С., Сакуов, Н. Н., Назарбетова, А. К., және Жиенбаев, М. Б. 2023. Казахстан–2023: тенденции настоящего и контуры будущего. Астана: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК.

REFERENCES:

Alisherova, A. B., zhane Zh. M. Tolen. 2024. «Sajasi madeniet ugymy zhane onyn teorijalyk-konceptualdyk aspektisi» [The Concept of Political Culture and Its Theoretical-Conceptual Aspects]. Adam alemi, № 3 (101): 102–112.

Drozhdin, Ju., zhane R. Igbaev. 2009. «Rol' politicheskikh tradicij v sovremennom politicheskom rezhime Respubliki Kazahstan» [The Role of Political Traditions in the Modern Political Regime of the Republic of Kazakhstan]. Vlast', № 10: 133.

Zhunusova, A. K., zhane Zh. A. Basygarieva. 2024. «Osobennosti politicheskoy kommunikacii mezhdur vlast'ju i obshhestvom v Kazahstane v uslovijah cifrovizacii» [Features of Political Communication Between Government and Society in Kazakhstan in the Context of Digitalization]. Adam alemi, № 3 (101): 88–101.

Zakon o vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotorye zakonodatel'nye akty po voprosam obshhestvennogo kontrolja i sovershenstvovaniya administrativnyh procedur (s izmenenijami ot 27.04.2024) [Law on Amendments and Additions to Certain Legislative Acts on Issues of Public Oversight and Improvement of Administrative Procedures (as amended on April 27, 2024)]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32934713 (accessed: 05.06.2025).

Kadyrzhanov, R. K., zhane T. S. Tujakbaev. 2025. «Grazhdanskie i jetnonacional'nye vospriyatija informacionnyh vozdeystvij na massovoe soznanie Kazahstana» [Civil and Ethnonational Perceptions of Informational Influence on the Mass Consciousness of Kazakhstan]. *Adam əlemi*, № 1 (103): 59–69.

KISI. 2023. Realizacija koncepcii «slyshashhego gosudarstva» v Kazahstane. Podgotovleno Otdelom strategicheskogo analiza KISI pri Prezidente RK [Implementation of the Concept of the “Listening State” in Kazakhstan. Prepared by the Department of Strategic Analysis of KISI under the President of the Republic of Kazakhstan]. <https://kisi.kz/ru/realizachiya-konchepchii-slyshashhegogosudarstva-v-kazahstane/> (accessed: 05.09.2023).

Karabekova, Zh. «Razvitie politicheskoy kul'tury Kazahstana» [Development of Political Culture in Kazakhstan]. URL: <https://e-history.kz/ru/library/show/2424016> (accessed: 17.11.2023).

«Memleket basshysy Ulttyk kauipsizdik komitetinin basshylyk kuramymen zhiyn otkizdi». 2020. [The Head of State Held a Meeting with the Leadership of the National Security Committee]. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-ulttyk-kauipsizdik-komitetinin-basshylyk-kuramymen-zhiyn-otkizdi-552456> (accessed: 05.06.2025).

Ministerstvo obrazovaniya i nauki Respubliki Kazahstan. 2023. Proekt grantovogo finansirovaniya na 2020–2022 gg. AR 08857524 «Protestnyj potencial v Kazahstane: osobennosti, faktory i trendy» [Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. 2023. Grant Financing Project for 2020–2022. AR 08857524 “Protest Potential in Kazakhstan: Features, Factors, and Trends”]. <https://www.kaznu.kz/ru/25263/page/> (accessed: 12.11.2023).

Modernizacija obshhestvenno-politicheskikh otnoshenij v kontekste koncepcii «Slyshashhego gosudarstva» [Modernization of Socio-Political Relations in the Context of the Concept of the «Listening State»] 2020. Nұr-Sұлтан: Adam əlemi, № 3 (101): 260 b.

Ob utverzhdenii Informacionnoj doktriny Respubliki Kazahstan ot 20 marta 2023 goda № 145 [On the Approval of the Information Doctrine of the Republic of Kazakhstan, March 20, 2023, No. 145]. URL: <https://akorda.kz/ru/ob-utverzhdenii-informacionnoy-doktriny-respubliki-kazahstan-2025248> (accessed: 05.06.2025).

Tokaev, K. Zh. 2019. «Syndarly kogamdyk dialog – Kazakstannyn turaktylgy men orkendeuinin negizi» [Constructive Public Dialogue Is the Basis of Stability and Prosperity of Kazakhstan. Address of the President

of the Republic of Kazakhstan to the Nation]. KR Prezidentinin Kazakstan halkyna Zholdauy. 2 kyrkujek.

Tokaev, K. Zh. 2020. «Kazakstan zhana nakty ahualda: is-kimyl uakyty». KR Prezidentinin Kazakstan halkyna Zholdauy [Kazakhstan in a New Reality: Time for Action. Address of the President of the Republic of Kazakhstan to the Nation]. 1 kyrkyjek.

Tokaev, K. Zh. 2023. «Adal adam – Adal enbek – Adal tabys». Ulttyk kuryltajdagy ushinshi zhiynda sojlegen sozi [An Honest Person – Honest Work – Honest Income.” Speech at the Third Meeting of the National Kurultai]. URL: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenieglavy-gosudarstva-ktokaevana-tretemzasedaniinacionalnogo-kurultaya-1525116> (accessed: 05.09.2023).

Tukumov, E. V., Nursha, A. K., Zholdybalina, A. S., Sakuov, N. N., Nazarbetova, A. K., zhane Zhienbaev, M. B. 2023. Kazahstan–2023: tendencii nastojashhego i kontury budushhego [Kazakhstan–2023: Current Trends and Future Outlook]. Astana: Kazahstanskij institut strategicheskikh issledovanij pri Prezidente RK.

IRSTI
11.25.67

Maiya Uruzgaliyeva^{1*}, Raziya Assylgozhina², Venera Zheksembekova³

¹ Researcher, Institute of State History Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan,
Astana, Kazakhstan
e-mail: maikun_93@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9611-7056>

² Senior Researcher, Institute of State History Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan,
Astana, Kazakhstan
e-mail: raziya.assyl@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0008-8867-3344>

³ Head of the Department of Eurasianism and Political Studies, Institute of State History Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan,
Astana, Kazakhstan
e-mail: venera6309@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0009-7239-1008>

ON CERTAIN INTERESTS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND THE RUSSIAN FEDERATION IN THE CASPIAN REGION

Abstract. This article examines current trends in the development of the Caspian region. The primary focus is placed on the role of the Republic of Kazakhstan as one of the key actors actively involved in regional integration and ensuring the region's environmental security. The authors analyze the degree of involvement of various states in the political and economic processes of the region and present a classification of national interests based on concentric «zones» of geopolitical influence. The article emphasizes the importance of strengthening mechanisms for collective decision-making, environmental monitoring, and coordination of economic projects.

Keywords: *Caspian region, environmental security, sustainable development, international cooperation.*

Майя Урузгалиева, Разия Асылгожина, Венера Жексембекова

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНЫҢ КАСПИЙ АЙМАҒЫНДАҒЫ КЕЙБІР МҮДДЕЛЕРІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада Каспий аймағының дамуындағы қазіргі үрдістер қарастырылады. Негізгі назар Қазақстан Республикасының өңірлік интеграцияға белсенді қатысушы және Каспий аймағының экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі негізгі акторлардың бірі ретіндегі рөліне аударылған. Авторлар әртүрлі мемлекеттердің аймақтың саяси және экономикалық үдерістеріне тартылу дәрежесін талдап, геосаяси ықпал ету «белдеулері» бойынша ұлттық мүдделердің жіктемесін ұсынады. Мақалада ұжымдық шешім қабылдау механизмдерін, экологиялық мониторингті және экономикалық жобаларды үйлестіруді күшейтудің маңыздылығы атап өтіледі.

Түйін сөздер: Каспий аймағы, экологиялық қауіпсіздік, тұрақты даму, халықаралық ынтымақтастық.

Майя Урузгалиева, Разия Асылгожина, Венера Жексембекова

О НЕКОТОРЫХ ИНТЕРЕСАХ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В КАСПИЙСКОМ РЕГИОНЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются современные тенденции развития Каспийского региона. Основное внимание уделяется роли Республики Казахстан как одного из ключевых акторов, который активно участвует в региональной интеграции и обеспечении экологической безопасности региона. Авторами анализируется степень вовлеченности различных государств в политику и экономику региона, представлена классификация интересов вовлечённых стран по «поясам» геополитического влияния. Подчёркивается важность укрепления механизмов коллективного принятия решений, экологического мониторинга и координации экономических проектов.

Ключевые слова: Каспийский регион, экологическая безопасность, устойчивое развитие, международное сотрудничество.

INTRODUCTION

In recent scientific publications on the Caspian region, many new questions have emerged regarding its future development, possible scenarios, and the

factors that shape the nature of relations among the Caspian littoral states. Five countries are located along the Caspian coastline:

- in the northwest and west — Russia (Astrakhan Region, Dagestan, and Kalmykia; coastline length: 695 km);
- in the east and northeast — Kazakhstan (2,320 km);
- in the southeast — Turkmenistan (1,200 km);
- in the southwest — Azerbaijan (955 km);
- in the south — Iran (724 km) (TASS 2019).

In August 2021, three years had passed since the signing of the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea. The adoption of this document at the Fifth Summit of the Heads of the Caspian Littoral States brought greater clarity to the development of the Caspian region and opened up new opportunities for cooperation, particularly in the economic sphere. The Convention on the Legal Status of the Caspian Sea was signed by the presidents of the littoral states. Regarding economic activity on the seabed, it was agreed that «the delimitation of the seabed and subsoil of the Caspian Sea into sectors shall be carried out by agreement between neighboring and opposite states, taking into account generally recognized principles and norms of international law, in order to realize their sovereign rights to the use of subsoil resources and other lawful economic activities related to the exploration of the seabed and subsoil» (Zhil'tsov et al. 2018).

RESEARCH METHODS

The article employs a combination of general scientific and specialized research methods, which is обусловлено the interdisciplinary nature of the development issues of the Caspian region, encompassing political, economic, legal, and environmental dimensions.

The key methodological framework is the systems approach, which made it possible to examine the Caspian region as an integrated geopolitical and socio-economic system involving littoral states, transit countries, and global actors. Comparative political analysis was used to identify divergences and convergences in the interests of states.

Particular emphasis was placed on the analysis of international legal and regulatory instruments, including the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea, environmental protection agreements, and national strategic documents of the Caspian littoral states, primarily those of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation.

RESULTS AND DISCUSSION

The degree of involvement of various states in the economy and politics of the Caspian region can be divided into several «zones». The first zone includes the five littoral states: Russia, Azerbaijan, Iran, Kazakhstan, and Turkmenistan. The second «zone» includes countries through which oil and gas pipelines and other communications pass or may pass. These countries include Georgia, Turkey, and Bulgaria. Their influence lies in the policies they implement regarding the transit of energy resources, which affects the feasibility of their extraction in the region. The third «zone» includes countries that are somehow connected to the region, use its resources, or have other types of interests. These include Ukraine, Tajikistan, Saudi Arabia, Greece, Armenia, Uzbekistan, and others. There is also a fourth «zone» of countries whose influence extends to the global level. These include the United States, which has both economic and political-strategic interests in the region, as well as the European Union and China, whose interests were previously limited to the economic sphere but have now expanded due to the need to strengthen their positions in strategically important regions of the world. Recently, India and Pakistan have become more active due to their interest in redirecting energy supplies to their direction and diversifying them (Burtsev 2018).

The Republic of Kazakhstan's participation in the implementation of international standards is reflected in the ratification of international treaties, agreements, and conventions in the field of natural resource management and environmental protection.

The country has ratified a significant number of conventions related to the protection of key components of the biosphere—water, air, the ozone layer, biodiversity—while also working to harmonize national legislation with international standards. Kazakhstan's work on joining international environmental conventions and agreements began in 1993 with its accession to the World Meteorological Organization's Convention, and today the republic is a party to more than 30 international conventions and their protocols.

The goal of these international agreements is to ensure public participation in decision-making processes related to environmental protection and to expand the accessibility of environmental information. One of the most important issues today is the protection of the Caspian Sea environment, including the conservation, preservation, restoration, and sustainable and rational use of its biological resources (Safinov, Kulmamirova, and Illeritskii 2020). The Republic of Kazakhstan is located along the coastline that stretches across the northern, northeastern, and eastern parts of the Caspian Sea, with a total length of 2,320 kilometers.

In 2018, the Republic of Kazakhstan signed, at the interstate level, the Protocol on Environmental Impact Assessment in the Transboundary Context to the Framework Convention for the Protection of the Caspian Sea Marine Environment. In the same year, an expert mission of the UNECE took place in Astana to prepare the third review of Kazakhstan's environmental performance (EPR).

Kazakhstan is currently actively involved in the integration processes within the Caspian region. «Kazakhstan is capable of influencing the resolution of pressing issues related to economic integration in the region, primarily because, first, it relies on the strategy of Eurasian integration; second, it participates in all regional alliances interested in the sustainability of the Caspian economic system—CIS, the Customs Union of Belarus, Kazakhstan, and Russia, the Eurasian Economic Union (EEU), as well as the SCO and the CSTO; and third, it can act as an intermediary between the EU, Central Asian countries, China, and other countries in the region» (Azattyq.org 2018). It should be noted that in November 2016, the Concept of Foreign Policy of the Russian Federation was adopted, which redefined the priorities of the country's foreign policy course. The document places significant emphasis on the regional component, including the Caspian region. Thus, the concept states that «Russia's approaches to cooperation with its partners in the Black Sea and Caspian Sea regions will be built with a view to maintaining adherence to the goals and principles of the Charter of the Black Sea Economic Cooperation Organization, as well as taking into account the need to strengthen the cooperation mechanism among the five Caspian states based on decisions collectively made by them» (President of the Russian Federation 2016).

A favorable political and diplomatic space has been created in the Caspian region thanks to the activities of the littoral states. There has emerged a particular need for specific projects that take into account the interests and needs of each littoral state. Therefore, this topic is highly relevant, requiring discussion of existing and potential problems, and exploring possible solutions.

Kazakh political scientist Eduard Poletayev, in one of his speeches, expressed the opinion that thanks to the signing of the so-called Caspian Constitution, a clearer geopolitical situation has now emerged around the sea.

«Real «Caspianism» is taking shape under the well-known motto: «The Caspian is the sea of friendship.» The Caspian region is acquiring the status of a specific geopolitical space. Of course, as a marker, it has not yet become as solidified as, for example, the South Caucasus or Central Asia. However, the fact remains. For several years now, there have been preconditions for

integration initiatives among the Caspian states. The holding of Caspian forums is evidence of this» he said (Sputnik Kazakhstan 2021). A favorable political and diplomatic space has already been created in the Caspian region thanks to the activities of the heads of state. Now, specific projects are needed, which should be initiated by the regional governments, TNCs, and other corporations. The activation of economic and cultural agents' activities is important. Undoubtedly, each Caspian country has its own interests, which do not always align. However, all actors recognize the importance of discussing issues and seeking solutions.

The Republic of Kazakhstan's participation in the implementation of international standards is reflected in the ratification of international treaties, agreements, and conventions in the fields of natural resource management and environmental protection. The country actively promotes initiatives to preserve the Caspian Sea ecosystem, including programs for monitoring water quality, biodiversity, and reducing pollution levels. Special attention is given to preventing oil spills, as Kazakhstan, with its extensive coastline and significant offshore hydrocarbon extraction potential, is objectively interested in the sustainable development of the marine space.

At the same time, Kazakhstan plays an important role in the region's energy transit architecture. The implementation of projects such as the Trans-Caspian International Transport Route and participation in the «One Belt, One Road» initiative strengthen the country's role as a key connecting link between Europe and Asia. Thus, Kazakhstan not only develops its extraction and processing infrastructure but also strives to integrate it into international logistics chains, taking into account environmental requirements and principles of sustainable development.

CONCLUSION

The Caspian region continues to be a space where various vectors of interest intersect — from purely economic to military-strategic. Despite the 2018 Convention being signed, unresolved issues remain, such as the final delimitation of the seabed, regulation of military presence, and coordination of environmental protection efforts. In these circumstances, the key challenge remains the need to build a coordinated policy that considers the interests of all littoral states, ensuring a balance between resource usage and the preservation of the natural environment.

Thus, the development of the Caspian region in the post-convention period has acquired a more structured and institutionalized character. The littoral states, particularly Kazakhstan, are demonstrating a desire for cooperation aimed at sustainable resource management, safe resource extraction, and the

expansion of infrastructure links. However, the successful implementation of these goals requires continuous political dialogue, a scientifically grounded approach to environmental issues, and the establishment of interaction mechanisms with countries in the second, third, and fourth «zones» of interest. The future of the region will largely depend on the ability of states to balance national interests with the collective responsibility for preserving the unique ecosystem of the Caspian Sea.

REFERENCES:

Azattyq.org. 2018. «Interesy Kazakhstana v Kaspiiskom regione» [Kazakhstan's Interests in the Caspian Region]. <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-caspian-summit-expectations-interview-kaisar/29422417.html>. (accessed: 20.05.2025).

Burtsev, S. N. 2018. «Kaspiiskii region kak tochka stolknoveniya interesov vedushchikh mirovykh derzhav» [The Caspian Region as a Point of Confrontation of the Interests of the Leading World Powers]. https://nbpublish.com/library_get_pdf.php?id=29022. (Accessed: 20.05.2025).

President of the Russian Federation. 2016. Kontseptsiya vneshnei politiki Rossiiskoi Federatsii: Utverzhdena Ukazom Prezidenta Rossiiskoi Federatsii ot 30 noyabrya 2016 g. №640–FZ [Foreign Policy Concept of the Russian Federation: Approved by Presidential Decree No. 640-FZ of November 30, 2016]. <http://kremlin.ru/acts/bank/41451/page/1>. (accessed: 20.05.2025).

Safinov, K. B., M. S. Kulmamirova, and N. I. Illeritskii. 2020. «Kazakhstan v energeticheskoi integratsii EAES: perspektivy, riski, vozmozhnosti» [Kazakhstan in the Energy Integration of the EAEU: Prospects, Risks, Opportunities]. https://www.ca-c.org/online/2020/journal_rus/cac-03/02.shtml. (accessed: 20.05.2025).

Sputnik Kazakhstan. 2021. «Kaspiiskii turizm vyigraet ot pandemii» [Caspian Tourism Will Benefit from the Pandemic]. <https://ru.sputnik.kz/society/20210702/17513107/Kak-otrazitsya-prikaspiyskoe-sotrudnichestvo.html>. (accessed: 20.05.2025).

TASS. 2019. «Kak podelit» more. Rasskazyvaem pro dokument, pryzivannyi polozhit' konets sporam na Kaspii» [How to Divide the Sea: A Look at the Document Aimed at Resolving Disputes in the Caspian]. <https://tass.ru/politika/6949435>. (accessed: 20.05.2025).

Zhil'tsov, S. S., I. S. Zonn, A. G. Kostyanoy, and A. V. Semenov, eds. 2018. Kaspii: Mezhdunarodno-pravovye dokumenty [The Caspian: International Legal Documents]. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya.

FTAHP:
11.25.91

Сабина Ермакова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің магистранты,
ҚР ҒЖБМ ҒК Мемлекет тарихы
институтының кіші ғылыми қызметкері,
Астана, Қазақстан
e-mail: sabina.qaztr@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-9298-6762>

ҚАЗАҚСТАН МЕН ӨЗБЕКСТАН АРАСЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҮНТЫМАҚТАСТЫҚТЫҢ ЖАҢА ҚЫРЛАРЫ

Аңдатпа. Мақала жаһандық экономикалық өзгерістер жағдайында ерекше маңызға ие Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың жаңа аспектілерін талдауға арналған. Сауда, инвестиция, инфрақұрылымдық ынтымақтастық, энергетикалық қауіпсіздік және инновацияларды қоса алғанда, өзара іс-қимылдың негізгі бағыттары қарастырылады. 2016-2024 жылдар арасындағы өзара сауданың серпіні, тікелей инвестициялардың өсімі, сондай-ақ көлік және ауыл шаруашылығы саласындағы бірлескен жобалар талданады.

Екі елдің экономикалық байланыстарын нығайтып, бәсекеге қабілеттілігін арттыруға септігін тигізетін жаңа технологияларды енгізу мен тұрақты дамуға ерекше көңіл бөлінеді. Осы мақалада ұзақ мерзімді экономикалық мақсаттарға қол жеткізу және халықтың өмір сүру деңгейін арттыру үшін стратегиялық серіктестіктің маңыздылығы атап өтіледі.

Түйін сөздер: Қазақстан, Өзбекстан, экономикалық ынтымақтастық, сауда, инвестиция, инфрақұрылым, энергетика, инновация, ауыл шаруашылығы, тұрақты даму.

Сабина Ермакова

НОВЫЕ АСПЕКТЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И УЗБЕКИСТАНОМ

Аннотация. Статья посвящена анализу новых аспектов экономического сотрудничества между Казахстаном и Узбекистаном, которое приобретает особое значение в условиях глобальных экономических изменений. Рассматриваются ключевые направления взаимодей-

ствия, включая торговлю, инвестиции, инфраструктурное сотрудничество, энергетическую безопасность и инновации. Анализируется динамика взаимной торговли в период 2016–2024 годов, рост прямых инвестиций, а также совместные проекты в сфере транспорта и сельского хозяйства.

Особое внимание уделяется внедрению новых технологий и устойчивому развитию, которые способствуют укреплению экономических связей двух стран и повышению их конкурентоспособности. В статье подчеркивается важность стратегического партнерства для достижения долгосрочных экономических целей и повышения уровня жизни населения.

Ключевые слова: *Казахстан, Узбекистан, экономическое сотрудничество, торговля, инвестиции, инфраструктура, энергетика, инновации, сельское хозяйство, устойчивое развитие.*

Sabina Yermekova

NEW ASPECTS OF ECONOMIC COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND UZBEKISTAN

Abstract. This article analyzes the new aspects of economic cooperation between Kazakhstan and Uzbekistan, which have gained particular significance amid global economic changes. Key areas of interaction are examined, including trade, investment, infrastructure cooperation, energy security, and innovation. The study explores the dynamics of mutual trade between 2016 and 2024, the growth of direct investments, as well as joint projects in the transport and agriculture sectors.

Special attention is given to the introduction of new technologies and sustainable development, which contribute to strengthening economic ties between the two countries and enhancing their competitiveness. The article highlights the importance of strategic partnership in achieving long-term economic goals and improving the population's standard of living.

Keywords: *Kazakhstan, Uzbekistan, economic cooperation, trade, investment, infrastructure, energy, innovation, agriculture, sustainable development.*

КІРІСПЕ

Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың ұзақ тарихы бар. Бірақ, екі елдің арасындағы қарым-қатынастарда соңғы жылдар өзара тиімді іс-қимылдың жаңа көкжиек-

терін ашатын серпінді өзгерістер және бастамалармен ерекшеленеді. Қазақстан мен Өзбекстан экономикалық ынтымақтастықты дамыту үшін айтарлықтай әлеуеті бар Орталық Азия елдері болып табылады. Екі елдің де ауқымды табиғи ресурстары, стратегиялық географиялық орналасуы және серпінді экономикасы әртүрлі салалардағы ынтымақтастықты тереңдетуге қолайлы жағдай туғызады.

Ең алдымен, Қазақстан мен Өзбекстан экономикалық қарым-қатынастарды дамытып, екі ел арасындағы әріптестікті нығайтуға ұмтылу үстінде. Екіжақты қарым-қатынастардың сауда, инвестиция, энергетика, көлік және т.б. салалардағы ынтымақтастық үшін айтарлықтай әлеуеті бар.

Әлбетте, қазіргі таңда шетелдік инвестицияларды тарту, өздерінің өндірістік қуаттарын дамыту және әлемдік нарықтағы бәсекеге қабілеттілікті арттыру мақсатында екі ел де ауқымды реформалар мен экономикаларын жаңғыртуда. Экономикалық қарым-қатынастардың осы жаңа кезеңі аясында Қазақстан мен Өзбекстан реформалар мен модернизация саласында ынтымақтаса отырып, тәжірибе алмаса алады.

Дегенмен, Қазақстан мен Өзбекстан – Орталық Азиядағы басқа аймақтық державалармен шекаралас, стратегиялық маңызды елдер. Бұл екі ел арасындағы экономикалық қарым-қатынастарды дамыту аймақтағы тұрақтылық пен қауіпсіздікті нығайтуға, сондай-ақ көлік-логистикалық дәліздерді дамытуға қолайлы жағдай жасауға мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Қазақстан мен Өзбекстанның мұнай, газ, көмір, алтын және басқа да пайдалы қазбаларды қоса алғанда, айтарлықтай табиғи ресурстары бар. Бұл елдердің ауылшаруашылық және туристік әлеуеті әртүрлі болғанымен, олардың арасындағы экономикалық қарым-қатынастарды дамыту екі елдің экономикалық өсімі мен өркендеуіне әкелетін өзара экспорт пен инвестицияға ықпал ете алады.

Жаңашылдық енгізу арқылы 2016-2024 жылдар аралығында екі ел арасындағы көлік ынтымақтастығын дамыту бойынша қадамдар жасалды. Жаңа автомобиль және теміржол бағыттары ашылып, көлік инфрақұрылымын салу және жаңғырту бойынша бірлескен жобалар іске қосылды.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Бұл зерттеуде екі мемлекет арасындағы халықаралық және екіжақты құжаттар, ресми статистика және мемлекеттік деректер, Сыртқы істер

министрлігінің мәлімдемелері, форумдар мен ресми кездесулер нәтижелері, екі ел арасындағы инвестициялық жобалар мен қол қойылған меморандумдар туралы мәліметтер пайдаланылды.

Зерттеудің әдістемелік негізі ретінде салыстырмалы сараптама, контент талдау, статистикалық әдіс, жүйелік әдіс және хронологиялық әдістер қолданылды. Салыстырмалы талдау әдісі Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы экономикалық көрсеткіштер, тауар айналымы, көлік ағыны, инвестициялық жобалар салыстырылып берілген. Контент талдау арқылы екі ел арасындағы құжаттар мен келісімдердің мазмұнына талдау жасалды. Статистикалық әдісте ресми деректер мен сандар (инвестиция көлемі, сауда айналымы т.б.) арқылы үрдістерге сандық талдау жүргізілді. Хронологиялық әдісте Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың 2016–2024 жылдар аралығындағы кезеңдік динамикасы көрсетілді.

НӘТИЖЕЛЕР МЕН ТАЛДАУДАР

Бүгінгі таңда Өзбекстан мен Қазақстанның өзара қарым-қатынастарында айтарлықтай келісімшарттық негіз бар. Атап айтқанда, республикалар арасында ынтымақтастықтың түрлі бағыттары бойынша 170-тен астам екіжақты құжатқа қол қойылды.

Екіжақты ынтымақтастықтың негізін қалаған екі құжат бар. Олар: «Өзбекстан Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасындағы Мәңгілік достық туралы шарт» (1999 ж.) (adilet.zan.kz) және Стратегиялық әріптестік туралы құжат (2013 ж.). Осылардың негізінде екі ел арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың жаңа кезеңін 2016 жылдан бері қарастырса болады. Яғни, Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы 2016-2024 жылдар аралығындағы экономикалық қарым-қатынастар әртүрлі салалардағы табысты ынтымақтастықты көрсетіп, өзара тиімді серіктестікті нығайтуға және екі елдің дамуы үшін жаңа мүмкіндіктер жасауға көмектесті. Сауда, инвестиция, көлік және энергетика салаларындағы жетістіктер Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы экономикалық қарым-қатынастарды одан әрі дамыту перспективаларына оптимистік көзқараспен қарауға мүмкіндік береді.

Қазақ-өзбек экономикалық қатынастары әрдайым даму үстінде. 2018 жылы Шымкент қаласында форум өткізіліп (Айғақ 2018), нәтижесінде тікелей өңіраралық ынтымақтастық туралы 16 меморандум жасалып, өңірлік шаруашылық субъектілерімен 110,5 млн АҚШ долларын құрайтын 26 инвестициялық жобаны және 209,3 АҚШ долларын құрайтын 69 сауда келісімшартын іске асыру туралы келісімдер жасалды (gov.kz 2018).

Өзбекстанның Инвестициялар және сыртқы сауда министрлігінің мәліметі бойынша, 2019 жылы Қазақстанмен тауар айналымының көлемі 3,32 млрд. долларды немесе елдің жалпы сыртқы сауда айналымының 8% құрады. Қаржы секторындағы ынтымақтастық айтарлықтай серпін алды. Ташкентте қазақстандық екі ірі қаржы институтының – «Теңге банк» және «KazakhExport» экспорттық сақтандыру компаниясының өкілдіктері ашылды.

Өз кезегінде, көлік саласындағы ынтымақтастық белсенді дамып келеді. Өзбекстанның мемлекеттік статистика комитетінің мәліметі бойынша, 2019 жылы Өзбекстанға келген шетелдік азаматтардың ең көп ағыны Қазақстаннан болды, яғни жалпы саны 2,4 миллион адам (барлық келгендердің 29,7%). Қазақстанға 5,4 миллион өзбек азаматы келді (шетелге кеткендердің 42,4%). Саяхат жиілігінің артуына байланысты Қазақстандық Air Astana және SCAT әуе тасымалдаушылары республикалар арасындағы рейстердің санын көбейтуде (Шукуров 2023).

Атап айтар болсақ, Қазақстандық бизнес экспорт, сонымен қатар бірлескен кәсіпорындар құру арқылы Өзбекстандағы қатысуын арттыруда. Қазақстандық инвесторлар Өзбекстан нарығында белсенділік танытып, 2022 жылға дейін құны 37,9 млн. доллар болатын 13 жобаны жүзеге асыруды жоспарлап отыр.

Өзбекстанның Қазақстандағы елшілігінің мәліметінше, Өзбекстанда қазақстандық капиталдың қатысуымен 809 кәсіпорын жұмыс істейді. Қазақстандық BI Group Өзбекстанда жұмыс істейді, Ташкентте тұрғын үйлер салады. «Экотон CO LTD» компаниясы «Ангрен» еркін экономикалық аймағында газдалған бетон және плиталар шығаратын зауыт салады.

2021 жылдың қарашасында Шавкат Мирзиевтің Астанаға мемлекеттік сапары қарсаңында Түркістан қаласында «Трансшекаралық ынтымақтастық өсудің жаңа нүктелері» тақырыбында үшінші өңіраралық форум өтті (Қазақстан мен Өзбекстанның өңіраралық ынтымақтастығының III форумы 2021). Нәтижесінде машина жасау, ауыл шаруашылығы, құрылыс материалдарын, электротехникалық бұйымдарды, медициналық бұйымдарды өндіру, инфрақұрылымды дамыту және басқа да салалар бойынша жалпы сомасы 611,3 млн долларды құрайтын 54 инвестициялық және коммерциялық келісімшартқа қол қойылды (екі ел арасындағы инвестициялық және коммерциялық келісімшарт 2021).

Қазіргі уақытта Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың негізгі бағыттары бірнеше маңызды аспектілерді қамтиды. Олар төмендегі кестеде көрсетілген (1-кесте).

1-кесте. Екі ел арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың негізгі бағыттары

№	Бағыт	Жүзеге асырылуы
1	Сауда	Екі ел де тауарлар мен қызметтерді алмасу арқылы сауда-экономикалық қарым-қатынастарды белсенді дамытуда. Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы тауар айналымы ұдайы өсіп, тараптар өзара сауда көлемін арттыруға ұмтылуда.
2	Инвестициялар	Қазақстан мен Өзбекстан инвестиция саласында да ынтымақтасады. Қазақстандық компаниялар Өзбекстан экономикасының энергетика, мұнай-газ, көлік және т.б. сияқты түрлі салаларына белсенді түрде инвестиция салуда.
3	Көлік және логистикалық инфрақұрылым	Елдер арасындағы жүктер мен жолаушыларды неғұрлым тиімді тасымалдауды қамтамасыз ету үшін автомобиль жолдарын, темір жол бағыттарын, әуежайларды және басқа да инфрақұрылымдарды салу мен жаңғыртуды қоса алғанда, көлік байланыстарын дамыту бойынша жұмыс жүргізуде.
4	Энергетика	Қазақ-өзбек қатынастары энергетика саласында, соның ішінде электр энергиясын жеткізу, энергетикалық жобаларды әзірлеу және пайдалану, сондай-ақ осы саладағы тәжірибе мен технология алмасу бойынша ынтымақтастықта.
5	Ауыл шаруашылығы және азық-түлік қауіпсіздігі	Екі ел ауыл шаруашылығы саласында ынтымақтасады, тәжірибе және технология алмасады, сондай-ақ азық-түлік қауіпсіздігін жақсарту және ауылшаруашылық өндірісін ұлғайту бойынша бірлескен жобаларды әзірлеуде.

Дереккөз: ҚР Ұлттық экономика министрлігінің ресми сайты (<https://www.gov.kz>)

Яғни, ынтымақтастықтың бұл бағыттары Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы экономикалық қарым-қатынастарды нығайтуға және екі елдің дамуына ықпал етеді.

Өзбекстан мен Қазақстан шикізаттық емес экспорт үлесін және жоғары құны бар дайын өнім өндіруді ұлғайту міндеттерін қойды. Осыған байланысты «Экономикалық зерттеулер және реформалар орталығы» екі ел арасындағы ынтымақтастықтың ең перспективалы бағыттарын, оның ішінде экономикалардың өзара толықтырылуын және өнеркәсіпте қолда бар ресурстық базаны ескере отырып, өңдеу өнеркәсібінде бірлескен өнеркәсіптік кластерлерді құруды сараптады.

Атап айтқанда, соңғы 6 жылда Өзбекстан экономикасы жылдық орташа өсім 5,3%-ды құрап, 1,43 есе өссе, Қазақстанның жалпы ішкі өнімі жылдық орташа өсім 3,2% құрап, 1,25 есе өсті.

Өз кезегінде, Қазақстан мен Өзбекстанның экономикалық одақтастығы барлық Орталық Азия елдерінің посткеңестік кеңістіктегі ынтымақтастығында авангардтық рөл атқарады. Екі негізгі мәселе – трансшекаралық кеңістік, су-энергетикалық ынтымақтастық және елдер арасындағы қоршаған ортаны қорғау Орталық Азия аймағындағы елдердің жақындасуын дамыту перспективасын қамтамасыз етеді (Гангули 2014).

Бұл мәселелер ирригация, экология, гидроэнергетикалық проблемалар, сондай-ақ трансшекаралық өзендердің ресурстарын пайдаланудың ұтымды әдістері мәселелері бойынша негізделген шешімдерге қол жеткізуде елдерді біріктіретін негізгі факторларға айналуға.

Яғни, интеграциялық саясатты жүзеге асыру екі мемлекет арасындағы стратегиялық әріптестікті табысты дамыту, сауда ынтымақтастығын кеңейту және инвестициялау бағытындағы ынтымақтастығынан басталуы тиіс.

Соңғы жылдары Қазақстан мен Өзбекстан Орталық Азиядағы ең белсенді ынтымақтастық танытып жатқан мемлекеттер болып саналады. 2023-2024 жылдарда екі елдің өкілдері ресми жұмыс сапармен ауқымды шараларды жоспарлады. 2024 жылдың 5-сәуір күні Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаевтың Өзбекстан Республикасы, Хиуа қаласына бейресми жұмыс сапары жасалды. Осы кездесудегі келіссөздер барысында мемлекеттер басшылары Орталық Азиядағы тұрақтылық пен қауіпсіздікті сақтау мәселесіне ерекше назар аударды. Осы ретте Орталық Азия мемлекеттері басшыларының кезекті алтыншы Консультативтік кездесуіне дайындық барысы, сондай-ақ, С5+ форматындағы ықпалдастық перспективалары талқыланған болатын.

Өткен жылы еліміз Өзбекстанға 350 миллион долларлық қызмет экспорттап, 150 миллион доллар импорттаған. Ал, 2023 жылдың 9 айында Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы өзара тауар айналымы 3,3 млрд долларды құрады. Төмендегі суретте Қазақстан мен Өзбекстанның экспорт және импорт көрсеткіштері берілген (1-сурет).

1-сурет. 2023 жылдың қаңтар-қыркүйек айларындағы Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы тауар айналымы (Қазақстанның экспорт-импорт көрсеткіштері)

Ескертпе: Дереккөз негізінде автормен құрастырылды

Дереккөз: ҚР Ұлттық экономика министрлігінің ресми сайты (<https://www.gov.kz>)

Осылайша, тауар айналымының нәтижесін саралай келе екі елдің сауда, инвестиция, ауыл шаруашылығы және туризм сияқты әртүрлі салалардағы экономикалық ынтымақтастықты дамыту үшін айтарлықтай әлеуеті бар екені байқалады.

Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы сауда саласында өзара тауар айналымын арттырудың әлеуеті зор. Екі елде серіктестік нарығында ұсынылуы мүмкін тауарлар мен қызметтердің алуан түрі бар. Қазақстан мұнай, газ, металл және ауыл шаруашылығы өнімдерінің негізгі өндірушісі болса, Өзбекстан мақта өнімдерімен, жемістермен, көкөністермен және тоқыма бұйымдарымен танымал (Калиаскарова және Иканова б. ж.).

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, 2016-2024 жылдар аралығында Қазақстан Республикасы мен Өзбекстан Республикасы арасындағы экономикалық қарым-қатынастар бірқатар маңызды келісімдер мен бастамаларда көрініс тапқан елеулі өзгерістерге ұшырады. Бұл кезең екі ел арасындағы ынтымақтастықтың нығаюымен және өзара тиімді қарым-қатынастардың дамуымен сипатталды.

Соңғы жылдары Қазақстан мен Өзбекстан арасында энергетика, ауыл шаруашылығы, туризм және экономиканың басқа да салаларындағы ынтымақтастық белсенді дамып келе жатқанын атап өткен жөн. Тәжірибе алмасу және технологиялар трансферті екі ел арасындағы өзара іс-қимылдың маңызды элементтеріне айналды.

Жалпы, Қазақстан Республикасы мен Өзбекстан Республикасы арасындағы экономикалық қарым-қатынастардың жаңа кезеңі (2016-2024 жж.) әр түрлі салалардағы әріптестік байланыстардың нығаюымен және ынтымақтастықтың кеңеюімен сипатталды. Екі ел де өзара тиімді ынтымақтастықты тереңдетуге, экономиканың дамуы мен азаматтарының өмір сүру деңгейін арттыруға қолайлы жағдай жасауға ұмтылуын жалғастыруда.

Жаңа экономикалық кезеңнің қалыптасуы барысында көптеген сыртқы факторлардың әсерінен, түрлі экономикалық кедергілерге қарамастан, Қазақстан мен Өзбекстан нағыз көршілес әрі бауырлас мемлекеттер ретінде тығыз ынтымақтастық қарым-қатынастың үлгісін көрсетуде.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

Adilet.zan.kz. б. ж. «Қазақстан Республикасы мен Өзбекстан Республикасы арасындағы Мәңгілік достық туралы шартты бекіту туралы». https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000388_. (Қаралған күні: 20.10.2024)

Aigak.kz. 2018. «Шымкент қаласындағы өңіраралық ынтымақтастық форумы» <https://aigak.kz/2018/11/15/azastan-zbekstan-raral-foruma-atsushlar-shmkentke-keld/>. (Қаралған күні: 20.10.2024)

GOV.kz. б. ж. «Өңіраралық ынтымақтастық туралы 16 меморандум» <https://www.gov.kz/memleket/entities/kyzylorda%20kasipkerlik/press/news/details/46842?lang=ru>. (Қаралған күні: 21.10.2024)

GOV.kz. 2019. «Өңірлік шаруашылық субъектілерімен сауда келісім-шарттары» <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-tashkent?lang=ru>. (Қаралған күні: 21.10.2024)

GOV.kz. 2021. «Трансшекаралық ынтымақтастық өсудің жаңа нүктелері» тақырыбында үшінші өңіраралық форумы» <https://www.gov.kz/memleket/entities/mti/press/media/details/19545?lang=kk>. (Қаралған күні: 21.10.2024)

GOV.kz. 2021. «Екі ел арасындағы инвестициялық және коммерциялық келісімшарт» <https://www.gov.kz/memleket/entities/mti/press/news/details/210918?lang=kk>. (Қаралған күні: 21.10.2024)

GOV.kz. б. ж. «ҚР Ұлттық экономика министрлігінің ресми сайты.» <https://www.gov.kz/memleket/entities/economy/search/1?contentType=news%2Carticle%2Cdocuments%2Ccurators&lang=kk&period=&searchText=%D3%A9%D0%B7%D0%B1%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD&slug=economy>. (Қаралған күні: 21.10.2024)

Гангули Ш. 2014. «Сотрудничество в энергообеспечении между Центральной и Южной Азией: стремление к энергетической безопасности как источник взаимной зависимости.» Центральная Азия и Кавказ, № 2. <https://cyberleninka.ru/article/n/sotrudnichestvo-v-energoobespechenii-mezhdu-tsentralnoy-i-yuzhnoy-aziey-stremlenie-k-energeticheskoy-bezopasnosti-kak-istochnik>. (Қаралған күні: 21.10.2024)

Калиаскарова, З.К., және А.С. Иканова. б. ж. «Торгово-экономические аспекты сотрудничества Казахстана и Узбекистана.» Сауран: Информационно-аналитический центр. <https://cc-sauran.kz/rubriki/economika/141-kazakhstan-uzbekistan-invest.html>. (Қаралған күні: 21.10.2024)

Шукуров, С. 2023. «Вопросы торговли и товарооборота в экономических отношениях Республики Узбекистан со странами Центральной Азии.» E-Conference Zone, 167–172.

REFERENCES:

Adilet.zan.kz. b. zh. «Kazakstan Respublikasy men Өzbekstan Respublikasy arasyndagy Mangilik dostyk turaly shartty bekity turaly» [On ratification of the Treaty on eternal friendship between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Uzbekistan]. Kolzhetimdi: [https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000388_\(accessed: 20.10.2024\)](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000388_(accessed: 20.10.2024))

Aigak.kz. 2018. «Shymkent kalasyndagy onirarlyk yntymaktastyk forumy.» [Interregional Cooperation Forum in the City of Shymkent]. [https://aigak.kz/2018/11/15/azastan-zbekstan-raral-foruma-atsushlar-shmkentke-keld/ \(accessed: 20.10.2024\)](https://aigak.kz/2018/11/15/azastan-zbekstan-raral-foruma-atsushlar-shmkentke-keld/(accessed: 20.10.2024))

Ganguli, Shrimati. 2014. «Sotrudnichestvovjenergoobespechenii mezhdou Central'noj i Juzhnoj Aziej: stremlenie k jenergeticheskoy bezopasnosti kak istochnik vzaimnoj zavisimosti.» Central'naja Azija i Kavkaz, [Cooperation in Energy Supply between Central and South Asia: The Pursuit of Energy Security as a Source of Mutual Interdependence." Central Asia and the Caucasus]. № 2. [https://cyberleninka.ru/article/n/sotrudnichestvo-v-energoobespechenii-mezhdou-tsentralnoy-i-yuzhnoy-aziej-stremlenie-k-energeticheskoy-bezopasnosti-kak-istochnik \(accessed: 21.10.2024\)](https://cyberleninka.ru/article/n/sotrudnichestvo-v-energoobespechenii-mezhdou-tsentralnoy-i-yuzhnoy-aziej-stremlenie-k-energeticheskoy-bezopasnosti-kak-istochnik (accessed: 21.10.2024))

GOV.kz. b. zh. «Onirarlyk yntymaktastyk turaly 16 memorandum.» [6 memorandumsoninterregionalcooperation]. [https://www.gov.kz/memleket/entities/kyzylorda%20kasipkerlik/press/news/details/46842?lang=ru \(accessed: 21.10.2024\)](https://www.gov.kz/memleket/entities/kyzylorda%20kasipkerlik/press/news/details/46842?lang=ru (accessed: 21.10.2024))

GOV.kz. 2019. «Onirlik sharuashylyk subektilerimen sauda kelisimsharttary.» [Trade agreements with regional economic entities]. [https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-tashkent?lang=ru \(accessed: 21.10.2024\)](https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-tashkent?lang=ru (accessed: 21.10.2024))

GOV.kz. 2021. «Transshekaralyk yntymaktastyk osudin zhana nukteleri» takyrybynda ushinshi onirarlyk forumy» [The Third Interregional Forum on the Topic 'New Frontiers of Cross-Border Cooperation]. [https://www.gov.kz/memleket/entities/mti/press/media/details/19545?lang=kk \(accessed: 21.10.2024\)](https://www.gov.kz/memleket/entities/mti/press/media/details/19545?lang=kk (accessed: 21.10.2024))

GOV.kz. 2021. «Eki el arasyndagy investicijalyk zhane kommerciyalyk kelisimshart.» [Investment and commercial agreement between the two countries]. [https://www.gov.kz/memleket/entities/mti/press/news/details/210918?lang=kk. \(accessed: 21.10.2024\)](https://www.gov.kz/memleket/entities/mti/press/news/details/210918?lang=kk. (accessed: 21.10.2024))

GOV.kz. b. zh. «KR Ulttyk jekonomika ministriginin resmi sajty.» [The official website of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan]. <https://www.gov.kz/memleket/entities/economy/search/1?co>

ntentType=news%2Carticle%2Cdocuments%2Ccurators&lang=kk&period=&searchText=%D3%A9%D0%B7%D0%B1%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD&slug=economy. (accessed: 21.10.2024)

Kaliaskarova, Z.K., zhane A.S. Ikanova. b. zh. «Torgovo-jekonomicheskie aspektysotrudnichestvaKazahstana iUzbekistana.» Sauran: Informacionno-analiticheskij centr. [Trade and Economic Aspects of Cooperation between Kazakhstan and Uzbekistan. Sauran: Information and Analytical Center]. <https://cc-sauran.kz/rubriki/economika/141-kazakhstan-uzbekistan-invest.html> (accessed: 21.10. 2024)

Shukurov, S. 2023. «Voprosy torgovli i tovarooborota v jekonomicheskikh otnoshenijah Respubliki Uzbekistan so stranami Central'noj Azii.» [Issues of Trade and Commodity Turnover in the Economic Relations of the Republic of Uzbekistan with the Countries of Central Asia]. E-Conference Zone, 167–172.

XFTAP
06.81.23

Жанар Смаханова

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университетінің аға оқытушысы,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің докторанты
Астана, Қазақстан
e-mail: z.deil@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6187-9202>

ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ МЕКТЕП ОҚУЛЫҚТАРЫ: ТАРИХИ ЖАДЫ, САЯСИ ДИСКУРС ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ИДЕОЛОГИЯ

Аңдатпа. Ұсынылған мақалада Қазақстанның тәуелсіздік кезеңіндегі орта білім беру мекемелеріндегі тарих оқулықтарының мазмұны талданады. Онда оқулықтардың тарихи сананы қалыптастырудағы, саяси дискурсты бағыттаудағы және ұлттық идеологияны орнықтырудағы рөлі қарастырылады. Тақырыптың өзектілігі тәуелсіздік алған елдің жаңа тарихи сана қалыптастыру қажеттілігімен айқындалады. Зерттеу барысында кеңестік дәуір мен тәуелсіздік жылдарындағы оқулықтар мәтіндеріне салыстырмалы талдау жасалып, тарихты оқытудағы идеологиялық өзгерістер қарастырылды. Нәтижесінде қазіргі Қазақстан оқулықтарында отаршылдық кезеңнің жаңаша интерпретациясы, ұлттық батырларды дәріптеу, бұрын жабық болған тарихи ақиқаттарды ашық айту үрдісі басым екендігі анықталды. Сонымен қатар, оқулықтарда тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік саяси ұстанымдары, яғни көпұлтты қоғамдағы бірлік, «Мәңгілік Ел» идеясы, патриотизм тәрізді құндылықтар жүйелі түрде насихатталатыны көрсетілді. Мақалада оқу бағдарламалары мен оқулық мазмұнын жетілдіруге қатысты нақты ұсыныстар ұсынылады.

Түйін сөздер: тәуелсіздік кезеңі, мектеп оқулықтары, тарихи сана, оқыту әдістемесі, тарихи жады, ұлттық бірегейлік, саяси дискурс, ұлттық идеология.

Жанар Смаханова

ШКОЛЬНЫЕ УЧЕБНИКИ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ: ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ, ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕОЛОГИЯ

Аннотация. В представленной статье анализируется содержание учебников истории в учреждениях среднего образования в период независимости Казахстана. В нем рассматривается роль учебников в формировании исторического сознания, направленности политического дискурса и установлении национальной идеологии. Актуальность темы определяется необходимостью формирования новой исторической сознательности в условиях независимого государства. В ходе исследования проведен сравнительный анализ текстов учебников советского периода и периода независимости, рассмотрены идеологические изменения в преподавании истории. В результате установлено, что в современных казахстанских учебниках преобладает новая интерпретация колониального периода, прославление национальных героев и тенденция к открытому изложению ранее замалчиваемых исторических фактов. Кроме того, показано, что в учебниках системно пропагандируются государственные политические установки независимого Казахстана — такие как единство в многонациональном обществе, идея «Мәңгілік Ел» и патриотизм. В статье предлагаются конкретные рекомендации по совершенствованию учебных программ и содержания учебника.

Ключевые слова: период независимости, школьные учебники, историческое сознание, методика преподавания, историческая память, национальная идентичность, политический дискурс, национальная идеология.

Zhanar Smakhanova

SCHOOL TEXTBOOKS IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE: HISTORICAL MEMORY, POLITICAL DISCOURSE, AND NATIONAL IDEOLOGY

Abstract. The article analyzes the content of history textbooks in secondary education institutions during the period of independence of Kazakhstan. It examines the role of textbooks in shaping historical consciousness, the direction of political discourse, and the establishment of national ideology. The relevance of the topic is determined by the need to form a new historical consciousness in an independent state. In the course of the research, a comparative analysis of the texts of textbooks from the Soviet period and

the period of independence was carried out, and ideological changes in the teaching of history were considered. As a result, it has been established that modern Kazakh textbooks are dominated by a new interpretation of the colonial period, glorification of national heroes and a tendency to openly present previously suppressed historical facts. In addition, it is shown that textbooks systematically promote the state political attitudes of independent Kazakhstan, such as unity in a multinational society, the idea of «Mangilik El» and patriotism. The article offers specific recommendations for improving the curriculum and the content of the textbook.

Keywords: *the period of independence, school textbooks, historical memory, national identity, political discourse, national ideology, teaching history, ideological renewal.*

КІРІСПЕ

Еліміздің тәуелсіздік жылдарындағы мемлекет жағдайында тарихи сананы жаңғырту және жас ұрпақтың ұлттық бірегейлігін қалыптастыру үдерісінде мектеп оқулықтарының мәні ерекше. Қазақстан өз тәуелсіздігін жариялағансоң, бұған дейін кеңестік идеология ықпалымен жазылған тарих оқулықтарын түбегейлі қайта қарау міндеті туындады. Кеңестік дәуірде Қазақстан тарихы КСРО тарихының құрамдас бөлігі ретінде қарастырылып, көптеген оқиғалар бұрмаланғаны белгілі (Қожабаев 1998). Тарихи фактілер коммунистік партияның таптық ұстанымдары аясында түсіндіріліп, қазақ халқының ұлттық мүддесіне қайшы келетін идеологиялық бағалаулар басым болды (Әбжанов, 2021). Осындай жағдайда тәуелсіздік жылдары Қазақстанда жаңа ұрпаққа арналған оқулықтарда еліміздің шынайы тарихын жазу, тарихи әділеттілікті қалпына келтіру және солар арқылы ұлттық сананы қалыптастыру мәселесі күн тәртібіне шықты. Тәуелсіз Қазақстандағы мектеп тарих оқулықтарының мазмұнын зерттеу арқылы тарихи сана мен ұлттық идеология қалыптастырудағы орнын көрсетуді мақсат еткен бұл мақалада кеңестік және қазіргі оқулық мәтіндерін салыстырылып, мазмұнының тарихи жадыны қалыптастырудағы рөлін анықтау мәселесі міндеттелді.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ

Орта білім беру мекемелеріндегі тарих оқулықтары – жас буын алғаш тарихпен танысатын негізгі құрал, олар арқылы берілген білім оқушылардың тарихи жады мен құндылықтар жүйесін қалыптастырады. Тәуелсіз Қазақстан үшін өткенді қайта пайымдау, тарихи әділетсіздіктерге баға беру және көпұлтты қоғамда ортақ азаматтық бірегейлікті

нығайту маңызды. Осы мақсатта Қазақстанның жаңа тарих оқулықтары ұлттық көзқарас тұрғысынан жазылып, тарихи оқиғаларды жаңаша интерпретациялауға талпыныс жасалуда. Алайда бұл үдерісте түрлі көзқарастар қақтығысып, оқулықтардың мазмұны қоғамда қызу талқыға түсіп келеді. Мысалы, ата-аналар, ұстаздардың бір бөлігі оқулықтардағы отаршылдық кезеңді шынайы көрсету керектігін талап етсе, енді бірі тым қатал баға берудің қажеті жоқ деп санайды. Мұндай пікір алшақтығы тарихи білім берудің саяси дискурсқа айналғанын көрсетеді.

Бұл зерттеудің басты мақсаты – тәуелсіздік кезеңіндегі елдің мектеп оқулықтарының тарихи жады, саяси дискурс және ұлттық идеология тұрғысынан алатын орнын кешенді түрде талдау. Аталған мақсатқа қол жеткізу үшін келесі міндеттер белгіленді: кеңестік дәуір мен тәуелсіздік кезеңі оқулықтарындағы тарихи баяндауларды салыстыра отырып, мазмұндағы өзгерістерді айқындау; тарихи оқиғалардың жаңа ұлттық нарративін қалыптастыруда оқулықтардың қалай пайдаланылғанын көрсету; мектеп оқулықтарында мемлекеттік идеология (ұлттық бірлік, патриотизм, «Мәңгілік Ел» идеясы, т.б.) элементтерінің қамтылуын талдау; оқулықтарды әзірлеу барысындағы пікірталастар мен қайшылықты тұжырымдарды анықтап, олардың қоғамдағы әсерін бағалау; алынған нәтижелер негізінде тарихи білім беруді жетілдіруге қатысты ұсыныстар ұсыну.

Қазақстандағы мектеп тарих оқулықтарының эволюциясы алғаш рет тарихи жады және идеологиялық дискурс тұрғысынан жан-жақты қарастырылмақ. Бұған дейін отандық зерттеушілер білім реформасы мен оқулық сапасы мәселелерін қозғағанымен (Зуева 2009), оқулық мазмұнын ұлт жады мен саясат байланысында талдау терең жүргізілмеді. Ал шетелдік авторлар посткеңестік кеңістікте тарихи білімінің трансформациясына шолу жасағанмен (Kissane 2005), еліміздегі оқулық реформасының төл ерекшеліктері толық зерттелмеген. Сондықтан бұл мақалада отандық және шетелдік еңбектерді ұштастыра отырып, тәуелсіз Қазақстандағы тарих оқулықтарының мазмұнына талдау жасалуға тырыстық. Зерттеу барысында тарихи-дискурсивтік талдау, контент-талдау және салыстырмалы мәтіндер әдісі қолданылды.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Тарихи білім беру саласын зерттеуде «тарихи жады» және «ұлттық бірегейлік» ұғымдары басты теориялық тұғыр ретінде қызмет етеді. Неміс ғалымы А. Ассман тарихтың ұрпақ санасындағы бейнесін қалыптастыру процесін «жады мәдениеті» деп атап, өткеннің жеңістерімен қатар жеңі-

лістерін де ұлттық мақтаныш пен сабақ алу контекстінде жеткізуге болатынын көрсетеді (Ассман 2014). Яғни, ұлттың басынан өткен қиын-қыстау кезеңдер де, егер оларды батырлық пен төзімділік тұрғысынан түсіндірсе, ұрпақты ұйыстыратын идеяға айналады (Ассман 2014). Қазақстан тарихының оқулықтарында соңғы жүзжылдықтағы ашаршылық, саяси қуғын-сүргін сынды қайғылы өткеніміз туралы әңгімелер дәл осы мағынада беріле бастағанын байқауға болады. Бұл – тарихи жадыны жаңғырту арқылы ұлттық бірегейлікті нығайту әдісі.

1921-1922 және 1930-1932 жылдардағы ашаршылықтар Қазақстан халқының жадында орны толмас қасірет ретінде қалды. Алайда бұл оқиғалар кеңестік тарихнамадан алынып тасталып, тек тәуелсіздік кезеңіндегі оқулықтарда ғана толыққанды қарастырыла бастады (Көлбаев, 2006). Сонымен қатар, Алаш қайраткерлерінің ағартушылық, ұлттық идеяны насихаттаудағы рөлі біртіндеп қайта бағалануда. Мысалы, 11-сынып оқулығында А. Байтұрсынұлы, Ә. Бөкейхан, М. Дулатов сияқты тұлғаларға жеке тараулар беріліп, олардың тарихи қызметі ашық сипатта беріледі (Аяған, 2010). 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі де қазіргі оқулықтарда кеңестік сипаттағы «тәртіпсіздік» емес, ұлттық жаңғыру қозғалысы ретінде ұсынылуда (Жақыпов 2021).

Сонымен бірге, тарих оқулықтарын саяси идеология құралы ретінде қарастыру маңызды. Америкалық педагогикалық зерттеуші Майкл Эппл оқулықтардың тек білім беру құралы емес, мәдени саясаттың бір бөлігі екенін атап көрсеткен (Michael W. Apple 1992). Оның пайымдауынша, оқулық мәтінінде белгілі бір саяси-мәдени құндылықтар әдейі сіңіріледі және олар биліктің қоғамға ұсынғысы келген идеологиясын бейнелейді (Apple 1992). Дәл осы тұрғыдан алғанда, Қазақстандағы тарих оқулықтары тәуелсіздік кезеңінде бұрынғы кеңестік идеологиялық мазмұннан арылып, жаңа ұлттық идеологияны насихаттау құралына айналды дегуге негіз бар. Оқулықтарда мемлекеттік тәуелсіздіктің маңызы, ұлттық мемлекет құру жолындағы күрес, егемендіктің жетістіктері сияқты саяси мазмұнның күшеюі соның дәлелі болмақ.

Ұлттың өткенін қайта зерделеп, оны білім беру бағдарламасына енгізу үрдісі көптеген постколониялық елдерге тән құбылыс. Мысалы, тәуелсіздік алғаннан кейінгі Тәжікстанда тарихты ұлттық тұрғыдан қайта жазу және оқулықтардағы баяндауды жаңарту бағытында шаралар іске асырылған (Blakkisrud and Nozimova 2010). Қазақстан да осы кеңістікте ұқсас жолдан өтті: кеңестік интернационалистік баяндаудан ұлттық мемлекеттік баяндауға өту. Ұлттық тарихтың ұғымдарын жаңа идеялармен ұштастырылуы – теориялық тұрғыда отандық тарих ғылымы үшін

тың тәжірибе болды. Тарихшы В.В. Ключарёваның зерттеуі бойынша, Қазақстан оқулықтарында жаңа, тәуелсіздікке негізделген нарративтер ене бастағанмен, сонымен қатар кеңестік дәуірдің риторикасы мен символдық дискурсының кей элементтері қайталанатыны байқалады (Ключарёва 2022). Бұл – өтпелі қоғамдарға тән «аралас» дискурс қалыптасуының белгісі.

Тәуелсіз Қазақстан жағдайында тарихты оқытуда мемлекет ұстанған негізгі идеологиялық бағыт – қазақстандық бірегейлік пен ұлттық бірлікті қалыптастыру. 2015 жылы қабылданған «Қазақстан халқының ұлттық бірегейлігі мен бірлігін нығайту тұжырымдамасы» осы бағытты ресми түрде бекітті (Президентінің Жарлығы 2015). Онда «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық патриоттық идеясы, барлық этностарды біріктіретін ортақ құндылықтар және «қазақ ұлты – мемлекет құраушы ұлт» тұжырымы айқындалған. Бұл қағидалар білім беру мазмұнында да көрініс табуы тиіс болды. Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында да ұлттың жаңғыруының бір шарты – ұлттық кодты сақтау екені айтылды. Осындай жоғары деңгейдегі идеологиялық тұжырымдамалар мектеп оқулықтарының теориялық негізіне айналып, оқу материалдарына идеологиялық бағдар берді (Назарбаев 2017).

Теориялық жағынан бұл зерттеу тарихи жады теориясы (Ассман 2014), оқулықтардың идеологиялық функциясы туралы тұжырымдар (Apple 1992) және постколониалды тарихнама ұстанымдарына сүйенеді. Қазақстандық контексте кеңестік кезеңдегі ғылыми еңбектерді қайта бағалап, жаңаша жазу ісі «өткеннің елесімен қоштасу» мен «жаңа ұлттық мифология қалыптастыру» арасындағы балансты іздеумен сипатталады (Nora 1989).

Зерттеуде тарихи салыстырмалы талдау және контент-талдау әдістері қолданыла отырып, алдымен кеңестік дәуірде пайдаланылған Қазақстан тарихы оқулықтарының негізгі сипаттары қарастырылып, олар тәуелсіздік кезеңіндегі жаңа оқулықтармен салыстырылды. Кеңестік кезең ретінде 1950-1980 жылдарда жарық көрген қазақ және орыс тілдеріндегі Қазақстан тарихы оқулықтары талданды. Атап айтқанда, Т.Т. Тұрлығұловтың бастауыш сыныптарға арналған «Қазақ КСР тарихының әңгімелері» оқу құралы (1964, 1982 басылымдары) мен Е.Бекмаханов пен Н.Е. Бекмаханованың 7–8 сыныптарға арналған Қазақстан тарихы оқулықтары (1970, 1989 жж.) зерттеу нысаны болды. Бұл оқулықтар кеңестік идеология аясында жазылған тарихи баяндаудың үлгісі ретінде қарастырылды.

Тәуелсіздік кезеңінің оқулықтарынан 1990-жылдардың соңынан бастап мектептерге енгізілген жаңа бағдарлама бойынша жазылған басылымдар қамтылды. Мысалы, академик М.Қ. Қозыбаев пен профессор Қ. Нұрпейісов құрастырған 9-сынып оқулығы (1994) және З.Е. Қабылдинов сынды авторлар тобы жазған 8-сынып оқулығының алғашқы (2008) және жаңартылған (2018) нұсқалары талданды. Сонымен бірге, соңғы жылдары жарық көрген Ж.Ә. Жандосова редакциясымен дайындалған 10-сынып оқулығы (2019) қаралды. Осы әртүрлі кезеңдердегі оқулық мәтіндерінің мазмұнына сапалық талдау жүргізіліп, маңызды ұғымдар мен терминдердің қолданысындағы өзгерістер анықталды. Мысалы, «отарлау», «тәуелсіздік», «ұлт-азаттық қозғалыс» сияқты ұғымдардың қай кезеңде қалай қолданылғаны саны жағынан және мағынасы тұрғысынан салыстырылды.

Зерттеудің эмпирикалық базасын кеңейту мақсатында қосымша дереккөздер ретінде мемлекеттік білім стандарттары мен тұжырымдамалық құжаттар қарастырылды. Атап айтқанда, 1993 және 2017 жылдардағы Қазақстан тарихын оқыту бағдарламалары, 2015 жылғы Қазақстан халқы Ассамблеясының «Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту тұжырымдамасы» сияқты құжаттар талданды. Сондай-ақ, зерттеу аясында отандық тарихшы-педагогтердің оқулықтар төңірегіндегі ғылыми мақалалары мен бұқаралық ақпарат құралдарындағы сұхбаттары пайдаланылды (мысалы, З.Е. Қабылдиновтың 2020 жылғы сұхбаты).

Мақала деңгейіндегі шағын зерттеудің шектеулері ретінде мұнда барлық қолжетімді оқулықтар түбегейлі қамтылмағанын айта кеткен жөн. Дегенмен таңдап алынған үлгі оқулықтар тарихи кезеңдердің негізгі ерекшеліктерін көрсетуге жеткілікті негіз береді.

Қазақстан тарихына қатысты тарихи жадының оқулықтарда көрініс табуы кеңестік дәуір мен тәуелсіздік кезеңінде елеулі өзгерістерге ұшырады. Кеңестік кезеңнің оқулықтарында қазақ халқының тарихы көбінесе империялық және таптық тұрғыда сипатталды. Мысалы, 7 және 8 сыныптарға арналған 1980 жылдардағы оқулықта Қазақстанның XVI-XVII ғасырлардағы әлеуметтік құрылымы «екі негізгі таптан: феодалдар мен шаруалардан тұрды» деп түсіндірілді (Ключарёва 2022). Мұнда қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымы маркстік таптық әдіспен сипатталып, көшпелі қоғамның өзіндік ерекшеліктері ескерілмеген еді. Сол оқулықта «қазақ шаруалары» деген термин қолданылып, негізінен қарапайым халыққа тек қана «езілуші тап» рөлі телінді (Ключарёва 2022).

Кеңестік оқулықтардағы тарихи жадыны бұрмалаудың тағы бір мысалы – отарлау дәуірінің сипаттамасы. Кеңес идеологтары үшін Ресей

империясының Қазақ даласын қосып алуы «прогрессивті құбылыс» ретінде түсіндірілді. Сондықтан оқулықтарда қазақ өлкесінің Ресейге «өз еркімен қосылғаны» туралы тезис берік орын алды. Оған қоса, XIX ғасырдағы ұлт-азаттық көтерілістердің себептері таптық қайшылықтарға саяды деп көрсетілді. Мысалы, Исатай мен Махамбет көтерілісі туралы кеңестік оқулықта «хан, сұлтан, би, байлардың қара халықты қанауы» басты себеп ретінде беріліп, патша үкіметінің отарлық саясаты екінші қатарға ысырылды (Ключарёва 2022). Кеңестік баяндау үлгісінде патшалық әкімшілік пен жергілікті феодалдардың халыққа бірлесіп езгі жүргізгені айтылып, қазақ және орыс еңбекшілері патшаға қарсы бірге күресті деген интернационалистік сарын енгізілді. Бұл кеңестік тарихнамадағы «қосылу – прогресс» концепциясына сай келетін еді.

Тарихи жадыны қалыптастыруда аса маңызды тұлғалар бейнесі де кеңестік және тәуелсіздік оқулықтарында кереғар сипатталды. Кеңес заманында қазақтың ұлттық қаһармандарының көпшілігі ресми тарихтан ығыстырылды немесе жағымсыз бейнеде көрсетілді. Мысалы, Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс кеңестік оқулықтарда «феодалдық-монархиялық көтеріліс» деп аталып, Кенесарының өзі «жеке басының мүддесі үшін қатал күрес жүргізген қатыгез хан» ретінде сипатталды (Ключарева 2022). Нақтылай айтқанда, 1980-жылдары шығарылған 8-сынып оқулығында: «Кенесары өз жеке билігін нығайтуды ғана көздеген, қара халықтың мүддесін ойламаған қатыгез хан болды» деген мазмұнда баға берілген. Сол сияқты, XX ғасыр басындағы Алаш қозғалысы жетекшілері (Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынұлы, т.б.) туралы кеңестік тарихи әдебиетте теріс көзқарас қалыптасып, олар «буржуазиялық ұлтшылдар» деп айыпталды. Бұл ұстаным оқулықтарда да көрініс тауып, қазақ интеллигенциясының отаршылдыққа қарсы күресі мен ұлттық автономия идеясы бұрмаланған түрде жеткізілді.

Тәуелсіздік алғаннан кейін тарихи жадыны қайта түлету процесі жүрді. Жаңа буын оқулықтарда бұрын бұрмаланған немесе мүлде айтылмай келген оқиғалар мен тұлғаларды объективті бағалау басталды. Ең алдымен, отарлау дәуіріне көзқарас түбегейлі өзгерді. Бұрын «өз еркімен қосылу» деп келсе, енді Ресей империясының Қазақ жерін отарлық экспансияға ұшыратуы ретінде бағалануда. Қазіргі Қазақстан тарихы оқулықтарында XVIII-XIX ғасырлардағы үдерістер «отарлық жүйенің орнығуы» және оның қазақ мемлекетілігін жоюға бағытталғандығы тұрғысынан түсіндіріледі (Артыкбаев 2007). Мысалы, 8-сыныптың 2018 жылғы оқулығында: «Қазақстанның Ресейге қосылуы – патшалықтың отаршылдық тәртібін орнатып, халқымыздың ұлттық дамуын тежеген үдеріс бол-

ды» деп жазылған (Қабылдинов 2018). Яғни, жаңа оқулық отарлау салдарын ашық түрде жағымсыз құбылыс ретінде бағалайды. Бұл – тарихи жадыны жаңа ұрпаққа жеткізудегі маңызды түзету.

Сондай-ақ ұлт-азаттық көтерілістерге қатысты нарратив түбегейлі жаңарды: кеңестік оқулықтарда көтерілістер таптық күрес деп көрсетілсе, тәуелсіз Қазақстан оқулықтарында олар отаршылдыққа қарсы ұлттық қозғалыс ретінде дәріптеледі. Мысалы, 1836-1938 жж. Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған көтеріліс қазіргі оқулықтарда патша әкімшілігі мен жергілікті хан-сұлтандардың зорлық-зомбылығына қарсы халықтық күрес деп бағаланады. Кеңестік нұсқада Исатайдың хатынан үзінді келтіріліп, онда хан-билеушілердің халықты қанауы басты себеп ретінде айтылғанымен, соңында «патшалық өкімет те ездi, қанады» деген қорытынды жасалатын (Ключарева 2022). Ал қазіргі оқулықтарда бұл көтерілістің басты себебі отаршылдық езгі екені, оның ұлт тарихындағы орны азаттық үшін күрес ретінде бағаланатыны айрықша аталады (Аяған 2010).

Кеңестік кезеңде жарыққа шыққан оқулықтарда жағымсыз кейіпкерге айналдырылған ұлт қаһармандары енді оң бағасын алып жатыр. Мысалы, Кенесары Қасымұлының қозғалысы тәуелсіз Қазақстанның тарих оқулықтарында ұлттық-азаттық соғыс деп танылды. Жаңа оқулықтарда Кенесары ханның мемлекеттің дербестігін қалпына келтіру жолында күрескені, Қазақ хандығының соңғы ханы ретіндегі рөлі мақтанышпен жазылады (Қойгелдиев 2000). Бұл – тарихи әділеттіліктің орнына келуі және ұлт жадына батырдың қайтарылуы. Сол сияқты, Алаш қозғалысы қайраткерлері туралы деректер де оқулықтарға енгізілді: Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатұлы сынды тұлғалар енді ұлттық жаңғырудың жаршылары ретінде таныстырылады. 1920 жылдарға дейінгі кезеңде олардың халық үшін атқарған қызметі мен идеялары оқулық мәтіндеріне енді. Мысалы, 11-сыныпқа арналған жаңа оқулықта Алашорда үкіметінің құрылуы, оның бағдарламасындағы ұлт мемлекеттілігін қалыптастыру талпыныстары туралы тарау бар (Жандосова 2019). Бұл да ұлттық тарихи жадыдағы ақтаңдақтардың толтырылуы деп бағалауға болады.

Тарихи жадының маңызды құрамдас бөлігі – ХХ ғасырдағы «қайғылы беттер» тақырыбы тәуелсіздік кезеңінде алғаш рет оқулықтарда кеңінен ашылып отыр. Бұрынғы кеңестік оқыту жүйесінде 1930-жылдардағы ашаршылық, 1937-1938 сталиндік репрессиялар, 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы тәрізді тақырыптар не мүлдем айтылмайтын, не біржақты үстірт баяндалатын. Енді Қазақстан тарихы оқулықтары бұл оқиғаларды

толық көлемде қамти бастады. Мысалы, 9-сынып оқулығында 1932-1933 жылдардағы ашаршылық «ұлттық апат» ретінде сипатталып, оның салдарынан қазақ халқының жартысына жуығы қырылғаны туралы нақты деректер берілген (Қозыбаев 1994). Сол сияқты, сталиндік репрессия жылдарында атылған қазақ зиялыларының есімдері аталып, олардың жазықсыз құрбан болғаны түсіндіріледі. Бұл фактілер кеңестік кезеңде тіпті ғылыми айналымда ашық айтылмаған еді. Тәуелсіздік арқасында тарихи әділеттік орын алып, ұлт жадының трагедиялық тұстары жасырын күйден ортақ естелікке айналды. Тұңғыш Президент Н. Назарбаев бұл туралы: «Қазақ халқы үшін XX ғасыр толассыз қасіреттерге толы болды, халқымыз сол зұлматтарды ғажайып шыдамдылықпен еңсерді» деп, тарихтан сабақ алу қажеттігін атап өткен болатын (Назарбаев 1999). Бүгінде осы тұжырым оқулықтарда нақты деректермен көрініс тапты деуге болады.

Жалпы, тарихи жадыны жаңғыртуда Қазақстан оқулықтары екі бағытта дамыды: бірі – отаршылдық және тоталитарлық жүйенің қылмыстарын әшкерелеу арқылы әділетті баға беру; екіншісі – ұлттық мақтаныш ұялататын оқиғалар мен тұлғаларды дәріптеу. Екі бағыт та ұлттық сананы қалыптастыруға қызмет етеді. Осындай қос мақсаттың әсері кейде оқулық мәтінінде мифологиялық элементтердің де пайда болуына әкеледі. Мысалы, қазақ мемлекетінің тамыры тым тереңде екенін көрсету үшін сақтар мен ғұндар дәуірінен бастап мемлекет дәстүрі үзілмей келе жатқандай тұжырымдар да кездеседі (мысалы, 5-сыныпқа арналған «Қазақ елінің қысқаша тарихы» оқулығында сақ ханшайымы Томирис туралы аңыздар берілген). Мұндай элементтер ғылыми тұрғыдан даулы болғанымен, оқушылардың ұлттық мақтанышын арттыру міндетіне қызмет ететіні түсінікті. Француз тарихшысы П. Нораның «ұлт үшін жараланған жады» теориясына сәйкес, жаңадан қалыптасушы ұлттар өткенін кейде мифке айналдыру арқылы жаншылған еңсені көтеруге тырысады (Nora 2005). Қазақстандық оқулықтарда да кей кездері аңыздық сарындар араласатыны – сол заңдылықтың көрінісі.

Сонымен, тарихи жадының оқулықтардағы көрінісінің эволюциясын бір түйіп өтсек: кеңестік дәуірде әзірленген оқулықтарда ұлттық тарихымыз бұрмаланған, ұлт қаһармандарының тағдырына дұрыс баға берілмеген және ауыр трагедияларайтылмаған еді. Ал тәуелсіздік кезеңінде жазылған оқулықтарда керісінше, бұрынғы олқылықтар мүмкіндігінше түзетіліп, отарлық езгі, ашаршылық, репрессия сияқты тақырыптар ашық баяндалуда; ұлт мақтанышына айналған хандар мен билер, батырлар мен қайраткерлер әділ бағасын алуда; қазақ халқының мемлекет-

тілігі мен мәдениетінің терең тамырлары дәріптелуде. Бұл өзгерістердің бәрі тәуелсіз мемлекеттің жаңа тарихи жадын қалыптастыру жолындағы саналы саясаттың нәтижесі десе болады. Әрине, бұл үдеріс әлі де аяқталған жоқ: тарихи жадының кей тұстарын бағалау төңірегінде таластар жалғасып жатыр. Дегенмен қазіргі оқулықтар бүгінгі ұрпақты бұрынғы буын білмеген ақиқатпен таныстырып, өз тарихына жаңаша көзқарас қалыптастыруда шешуші рөл атқарып отыр.

Мектеп оқулықтары білім беру құралы ғана емес, саяси дискурс объектісі ретінде де қарастырылатыны белгілі. Тәуелсіз Қазақстанда тарих оқулықтарының мазмұны қоғам назарында жиі талқыланатын тақырыпқа айналды. Себебі тарихты оқыту арқылы мемлекеттік идеология қалыптасады және түрлі әлеуметтік топтар өз көзқарасына сай тарихты көргісі келеді. Осыған байланысты оқулықтар айналасында кейде өткір пікірталастар туындап, олар саяси сипат алды.

Ең алдымен, отандық тарих оқулықтарын әзірлеу ісінің өзі мемлекеттік саясаттың тікелей бақылауында жүргізілді. 1990-жылдардың басында бұрынғы оқулықтардың идеологиялық тұрғыдан жарамсыз екені анықталып, Білім министрлігі шұғыл түрде жаңа оқулықтар жазуға тапсырма берді. Алайда алғашқы жылдары отандық білікті кадрлардың тапшылығынан кейбір пәндер бойынша Ресейден әкелінген уақытша оқулықтар қолданылды (әсіресе, дүниежүзі тарихы бойынша). Қазақстан тарихы бойынша жаңа оқу бағдарламасын түзуге белгілі академиктер мен тарихшылар тартылды. Дегенмен, жаңа идеология тұрғысынан мазмұн жасауда біраз қиындық пен теориялық даулар туындады.

Оқулықтар төңірегіндегі басты пікірталастардың бірі – отаршылдық кезеңге баға беру мәселесі. Жоғарыда айтылғандай, кейбір топтар Ресей империясының рөлін «өркениет әкелуші» деп бұрынғысынша ақтағысы келсе, енді бірі оны қатал отарлаушы ретінде толық айыптауды талап етеді. Бұл қоғамдық пікір айырмашылығы оқулық авторларына да қысым түсірді. Оқулықтардағы саяси сарынның тағы бір қыры – тәуелсіз Қазақстанның қазіргі саяси дискурсын насихаттау деңгейі. 2000-жылдардан бастап еліміздің ішкі саясатының тұрақтануымен бірге билік тарапынан ортақ қазақстандық бірегейлікті қалыптастыруға басымдық берілді. Бұл «қазақстандық патриотизм» идеясын алға шығаруды талап етті. 2015 жылы шыққан Қазақстан халқы Ассамблеясының 20 жылдығына орай, 2017 жылғы «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында тарих пәнінің мазмұнына өзгерістер енгізілді. Оқулықтарда осы ресми идеологияға сәйкес келетін тақырыптар көрініс тапты. Атап айтқанда, 1991 жылдан кейінгі Қазақстанның саяси тарихы, жаңа астана –

Астана қаласының салынуы, елдің халықаралық аренадағы бастамалары жеке тараулар ретінде баяндалады. Бұл тарауларда тәуелсіз мемлекеттің жетістіктері, әсіресе тұңғыш Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың мемлекет құрудағы рөлі ерекше аталып өтеді. 11-сынып оқулығында Назарбаевтың стратегиялық бағдарламалары – «Қазақстан-2030», «Қазақстан-2050» және сыртқы саясаттағы бастамалары туралы арнайы бөлімдер бар. Мұның барлығы қазіргі саяси дискурсты мектеп шәкірттеріне сіңіру мақсатына қызмет етеді. Сын тұрғысынан қарағанда, кейбір зерттеушілер бұл мазмұнның артық идеологияландырылғанын, мектеп оқулығы билікті мадақтайтын құралға айналмауы керектігін айтады. Дегенмен, көптеген елдерде де жаңа тарих оқулықтарында мемлекет құрушы көшбасшыларды дәріптеу орын алатыны – қалыпты құбылыс.

Оқулықтар төңірегіндегі ішкі пікірталастар тек мазмұнмен шектелмейді, әдістемелік мәселелер де қозғалды. 2010 жылдары Қазақстан 11 жылдық мектептен 12 жылдық білім беру жүйесіне көшуге дайындалды. Бұл реформа аясында тарих пәнінің оқу жүктемесін, құрылымын қайта қарастыру қажет болды. Оқулықтардың жаңа буынын әзірлеу үшін арнайы комиссиялар құрылып, педагог-ғалымдар талқылаулар жүргізді. Сол талқылауларда кейбір тақырыптардың қай сыныпта оқытылуы, қандай әдіспен берілуі де саяси сипатты болды. Мәселен, ашаршылық пен репрессия тақырыбын 9-сыныпта ма, әлде жоғарғы сыныпта тереңдетіп оқыту керек пе деген сұрақтар көтерілді. Кейбір мамандар бұл ауыр тақырыптарды ертерек оқытып, оқушылар санасына сіңіруді қолдаса, ал өзгелері жасөспірімдердің психикасына салмақ түсірмеу үшін соңғы сыныптарға қалдыруды ұсынды. Мұндай пікірталастарда да түптеп келгенде тарихи саяси сананы қалай қалыптастыру тиімді болары таразыланды.

Қорыта айтқанда, Қазақстан тарихы оқулықтары төңірегіндегі саяси дискурс бірнеше деңгейді қамтиды: біріншіден, мазмұндық идеологиялық тартыстар (отаршылдыққа баға, тарихи тұлғаларды дәріптеу немесе даттау); екіншіден, қазіргі мемлекеттік идеологияны енгізу дәрежесі (тәуелсіз Қазақстанның жетістіктерін мадақтау, Назарбаев феноменін оқыту); үшіншіден, әдістемелік және фактологиялық бірізділік мәселелері. Бұл үш деңгей де түптеп келгенде тәуелсіз Қазақстанның өз тарихи саясатымен тікелей байланысты. Оқулықтар қоғамдық пікірталас нысанына айналу арқылы саяси дискурстың бір бөлшегіне айналды. Мемлекеттік билік оқулықтар саясаты арқылы ұлт санасын қалыптастыруды көздесе, қоғамдық орта одан өз мүддесіне сай тарихты көргісі келеді. Осы тұрғыда тарих оқулықтары саяси дискурс аренасы қызметін

атқарады деуге болады. Бұл құбылыс тек біздің елге ғана емес, өтпелі кезеңді бастан өткерген көптеген мемлекеттерге тән екенін ескерсек, Қазақстанда жүргізіліп жатқан оқулық саясаты – өз тарихын өзі жазуға талпынған елдің қалыпты ұмтылысы деп бағаланады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақстанның тәуелсіздік кезеңіндегі мектеп оқулықтары – тарихи сана қалыптастыру мен идеологиялық тәрбие беру ісіндегі негізгі құралдардың бірі ретінде күрделі эволюциядан өтті. Жүргізілген талдау көрсеткендей, еліміздегі тарих пәні оқулықтарының мазмұны соңғы отыз жылда түбегейлі жаңарып, ұлттық көзқарас тұрғысынан қайта жазылды. Бұл үдерістің негізгі нәтижелері мен ерекшеліктерін төмендегідей қорытындылауға болады:

Біріншіден, тарихи жадыны қайта жаңғырту жүзеге асты. Кеңестік кезеңде оқулықтарда бұрмаланған немесе үнсіз қалдырылған көптеген ақиқат тәуелсіздік жылдары орнына келтірілді. Қазақ халқының отаршылдық кезеңдегі күйзелістері (ашаршылық, репрессия) мен ұлт-азаттық күрестері (Кенесары қозғалысы, Алашорда) туралы толыққанды мәліметтер беріліп, ұлттық батырлар мен қайраткерлердің бейнесі оң қалпына келтірілді. Жас ұрпақ тарихи әділетті бағасын алған осы оқиғалар арқылы өткеннің шындығын танып, ата-баба ерлігі мен қасіретін түйсіне алатын деңгейге жетті.

Екіншіден, тәуелсіз Қазақстанның ресми саяси дискурсы оқулықтар мазмұнының бір бөлігіне айналды. Еліміздің тәуелсіздік алу, мемлекет құру, жаңа астана тұрғызу, әлемге бейбіт бастамаларымен танылу сияқты жетістіктері оқулық беттерінде өрнектеліп, қазіргі кезең тарихының ажырамас тарауына айналды. Тұңғыш Президент Н. Назарбаевтың Қазақстан мемлекетін қалыптастырудағы және халықаралық аренадағы рөлі оқулықтарда айрықша атап өтіліп, оның стратегиялық бастамаларына оқушылар назарын аудару жүзеге асырылды.

Үшіншіден, оқулықтарда жаңа нарратив қалыптасса да, кеңестік тарихнама ықпалының кей элементтері толық жойыла қойған жоқ. Кейбір тұжырымдарда бұрыннан қалыптасқан терминология кездеседі. Мысалы, Ұлы Отан соғысы ұғымы дәстүрлі кеңестік атауымен беріледі. Бұдан бөлек, фактілерді қатаң ғылыми талдаудан гөрі мифтендіруге бейім тұстар да кездеседі. Бұл – өтпелі кезеңге тән құбылыс.

Мектеп оқулықтарының тарихи жадыны жаңғырту мен ұлттық идеологияны орнықтыру ісінде үлкен рөл атқарғанын көрсетті. Тәуелсіздіктің

бірінші буыны осы оқулықтармен білім алып, ұлттық сана-сезімі қалыптасты. Әрине, бұл оқулықтарда идеологиялық мақсат пен ғылыми объективтілік тепе-теңдігін сақтау әрдайым оңай болған жоқ. Кей тұста артық идеологияландыру немесе методологиялық ала-құлалық байқалғанымен, жалпы бағыт дұрыс – жас ұрпаққа өз елінің шынайы тарихын үйрету, өткен қателерден сабақ алғызу және болашаққа деген сенім қалыптастыру болды.

Қорыта келгенде, тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстанның мектеп оқулықтары тарихи жады, саяси дискурс және ұлттық идеология тоғысқан күрделі алаң ретінде қалыптасты. Олар бір жағынан тарихтың ақиқатын ашып, ұлт санасын түлетсе, екінші жағынан сол тарихты қалай түсініп, қалай бағалайтынымыз жөнінде қоғамдағы пікірталасты жандандырды. Оқулықтардың мазмұны – белгілі бір кезеңнің «айналы көрінісі» ғана емес, сонымен қатар келер күнге бағдар берер идеялар мәйегі. Тәуелсіз Қазақстанның тарих оқулықтарында жаңа ұрпаққа өз елінің өткені туралы шындық пен ұлттық мақтаныш сезімін ұялататын рух бере алу мақсаты жүзеге асырылды деп тұжырым жасауға болады. Тарихи санасы сергек, ұлттық рухы берік жас ұрпақ – тәуелсіздіктің ең үлкен жетістіктерінің бірі. Бұл жетістікті одан әрі баянды ету үшін тарихи білім беру мен оқулықтарды жетілдіру ісі үздіксіз жалғаса беретіні сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- Ассман, А. 2014. Длинная тень прошлого. Москва
- Артыкбаев, Ж.О. 2007. Қазақстан тарихы. Алматы.
- Аяған, Б. Ғ., және М. Ж. Шәймерденова. 2010. Қазақстанның қазіргі заман тарихы. Алматы.
- Әбжанов, Х. 2021. «Ақиқат пен ақтаңдақ». Ана тілі, 16-22 желтоқсан, №50.
- Зуева, Л.И. 2009. Развитие школьного исторического образования Казахстана в контексте мировых тенденций обучения истории. 1985-2000 гг. Автореферат. Караганда
- Жандосова, З.А. 2019. Қазақстан тарихы. Алматы
- Ключарева, В.В. 2022. От Казахской ССР до «независимого» Казахстана: учебник по истории как способ формирования национальной идентичности. Вестник Алтайского государственного педагогического университета, № 51
- Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы №147, 28.12.2015
- Қабылдинов З.Е. және т.б. 2018. Қазақстан тарихы. Алматы
- Қожабаев, М.Т. 1998. Қазақстан тарихын оқыту әдістемесі. Алматы.
- Қозыбаев, М. Қ., Қ. Нұрпейіс, және Қ. Жүкешев. 1994. Қазақстан тарихы. Алматы.
- Қойгелдиев, М. Қ., ред. 2000. Кенесары Қасымұлы: Туғанына 200 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы.
- Назарбаев, Н. 2017. Рухани жаңғыру. Астана
- Назарбаев, Н. 1999. Тарих толқынында. Астана
- Kissane Carolyn. 2005. History Education in transit: where to for Kazakhstan?
- Michael W. Apple. 1992. The Text and Cultural Politics
- Helge Blakkisrud, Shahnoza Nozimova. 2010. History Writing and Nation-Building in Post-Independence Tajikistan. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00905990903517835> (қаралған уақыты: 15.01.2025)
- Pierre Nora, 1989. Les Lieux de Mémoire
- Pierre Nora. 2005. Всеобщая память торжествует. <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/vsemirnoe-torzhestvo-pamyati.html> (қаралған уақыты: 15.01.2025)

REFERENCES:

- Assman, A. 2014. Dlinnaja ten' proshlogo [The Long Shadow of the Past]. Moskva
- Artykbaev, Zh.O. 2007. Қазақстан тарихы [History of Kazakhstan]. Almaty.
- Ajaған, B. F., және M. Zh. Shəjmerdenova. 2010. Қазақстанның қазіргі заман тарихы [Modern History of Kazakhstan]. Almaty.
- Əbzhanov, H. 2021. «Ақиқат пен ақтаңдақ» [Truth and Blind Spots]. Ана тили, 16-22 zheltoksan, №50.
- Zueva, L.I. 2009. Razvitie shkol'nogo istoricheskogo obrazovanija Kazahstana v kontekste mirovyh tendencij obuchenija istorii [Development of School History Education in Kazakhstan in the Context of Global Trends in History Teaching: 1985–2000]. 1985-2000 gg. Avtoreferat. Karaganda
- Zhandosova, Z.A. 2019. Қазақстан тарихы [History of Kazakhstan]. Almaty
- Kljuchareva, V.V. 2022. Ot Kazahskoj SSR do «nezavisimogo» Kazahstana: uchebnik po istorii kak sposob formirovanija nacional'noj identichnosti [From the Kazakh SSR to 1 «Independent» Kazakhstan: History Textbooks as a Tool for Shaping National Identity]. Vestnik Altajskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta, № 51
- Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan] №147, 28.12.2015
- Қабылдинov Z.E. және т.б. 2018. Қазақстан тарихы [History of Kazakhstan.]. Almaty
- Қозхабаев, M.T. 1998. Қазақстан тарихын оқыту әдістемесі [Methodology of Teaching the History of Kazakhstan]. Almaty.
- Қозыбаев, M. Қ., Қ. Нұрпейіс, және Қ. Зhyкешев. 1994. Қазақстан тарихы [History of Kazakhstan]. Almaty.
- Қојgeldiev, M. Қ., red. 2000. Kenesary Қасымұлы: Туғанына 200 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары [Kenessary Kassymuly: Materials of the International Scientific-Theoretical Conference Dedicated to the 200th Anniversary of His Birth]. Almaty.
- Nazarbaev, N. 2017. Ruhani zhaңғыru [Spiritual Renewal]. Astana
- Nazarbaev, N. 1999. Tarih tolқynynda [In the Stream of History]. Astana
- Kissane Carolyn. 2005. History Education in transit: where to for Kazakhstan?
- Michael W. Apple. 1992. The Text and Cultural Politics

Helge Blakkisrud, Shahnoza Nozimova. 2010. History Writing and Nation-Building in Post-Independence Tajikistan. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00905990903517835> (accessed: 15.01.2025)

Pierre Nora, 1989. Les Lieux de Mémoire

Pierre Nora. 2005. Vseobshhaja pamjat' torzhestvuet [The Triumph of Global Memory]. <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/vsemirnoe-torzhestvo-pamyati.html> (accessed: 15.01.2025)

XFTAP
03.20:

Талғатбек Әминов^{1*}, Нұржан Конрбаев²

¹ҚР Ғылым және жоғары білім Министрлігі Ғылым комитетінің
Мемлекет тарихы институтының
бас ғылыми қызметкері, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Астана, Қазақстан
e-mail: aminovtm@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-2815-9676>

²ҚР Ғылым және жоғары білім Министрлігі Ғылым комитетінің
Мемлекет тарихы институтының
жетекші ғылыми қызметкері, PhD
e-mail: nurjan12.kz@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1284-3403>

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНДАҒЫ ТҰЛҒА РӨЛІН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Тәуелсіздік жылдары Қазақ тарихы мен билік дәстүрін сақтаған мемлекеттілік тарихын жазуға зор мүмкіндіктер ашылды, зерттеу тақырыптарының мазмұны түбегейлі өзгерді. Осыған орай, мақалада қазіргі Қазақстан тарихындағы тұлғатану тұжырымдамасының теориялық-әдістемелік тәсілдерінің жаңа бағыттарын ашып көрсетуге, тұлғатанудың отандық және кейбір шетелдік үлгілерін сипаттауға назар аударылды.

Соңғы жылдары қазақстандық тарихнамада қазақ қоғамында маңызды рөл атқарған тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметі туралы көптеген ғылыми еңбектер жарық көрді. Дегенмен, отандық тарихнамада тұлғатанудың әдіснамалық мәселелерін зерттеуге және өңдеуге көп көңіл бөлінбей келеді. Осы себептен, біз мақаламызда қазіргі кезеңдегі Қазақстан тарихындағы тұлғатанудың жаңа әдіснамалық негізін зерттеудің маңыздығына назар аударып, аталған олқылықтың орнын толтыруға тырысып бақтық.

Түйін сөздер: Ұлы дала, тұлға, тұлғатану, зерттеу тәсілі, биографиялық зерттеу, әдіс, әдіснама, тарихнама, тұжырымдама, тарихи қайраткер.

Талгатбек Аминов, Нуржан Конрбаев

ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ РОЛИ ЛИЧНОСТИ В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация. За годы независимости были открыты большие возможности для написания истории государственности, сохранившей казахскую историю и традиции власти, кардинально изменилось содержание тем исследования. В этой связи, в статье было уделено внимание раскрытию новых направлений теоретико-методологических подходов к концепции персонификации в современной истории Казахстана, описанию отечественных и некоторых зарубежных моделей персонификации. За последние годы в казахстанской историографии опубликовано много научных трудов о жизни и деятельности исторических личностей, сыгравших важную роль в казахском обществе. Однако в отечественной историографии не уделяется особого внимания изучению и обработке методологических проблем персонификации. По этой причине в нашей статье мы постарались восполнить данный пробел, обратив внимание на важность изучения новой методологической основы персонификации в истории Казахстана на современном этапе.

Ключевые слова: Великая степь, личность, персонификация, исследовательский подход, биографические исследования, метод, методология, историография, концепция, исторический деятель.

Talgatbek Aminov, Nurzhan Konrbayev

THE PROBLEM OF STUDYING THE ROLE OF IDENTITY IN THE HISTORY OF KAZAKHSTAN

Abstract. Over the years of independence, great opportunities have been opened for writing the history of statehood, which has preserved the Kazakh history and traditions of power, and the content of research topics has changed dramatically. In this regard, the article paid attention to the disclosure of new directions of theoretical and methodological approaches to the concept of personal development in the modern history of Kazakhstan, the description of domestic and some foreign models of personal development. In recent years, many scientific works on the life and work of historical figures who played an important role in Kazakh society have been published in Kazakh historiography. However, Russian historiography does not pay much attention to the study and processing of methodological problems of individualization. For this reason, in our article we have tried

to fill this gap, drawing attention to the importance of studying the new methodological basis of individualization in the history of Kazakhstan at the present stage.

Keywords: *Great Steppe, identity, personification, method of research, biographical research, method, methodology, historiography, concept, historical figure.*

КІРІСПЕ

Қазіргі уақытта тарихтағы тұлғаның рөліне қатысты мәселелер тарих ғылымының басты тақырыптарының біріне айналды және бұл тарихи биография (өмірбаян) тарихнамасында «тұлғатану» деген атаумен белгілі болды. Осы тұрғыдан алғанда, еліміздің тарихшылары тарихтағы жеке тұлғаның рөлін, әсіресе тарихи қайраткерлердің өмірі мен шығармашылығын, тарих пен жеке тұлғаның өзара қатынасы мен ықпалы мәселелерін зерттеуге үлкен қызығушылық танытуда. Мұндай қызығушылық қазіргі кезеңдегі тарих ғылымындағы айтарлықтай өзгерістердің орын алуымен, жаңа субъектілердің және биографиялық тұрғыдан зерттеу тақырыптарының, сонымен бірге жаңа бағыттар мен әдістердің ашылуымен байланысты болып отыр. Сондықтан, соңғы жылдары тарих ғылымында биографиялық зерттеулердің рөлі мен маңызы сияқты әдіснамалық мәселелер кеңінен талқылануда. Осы себептен, жеке тұлға факторы тұрғысынан тарихи үрдістерді тану барысында биографиялық тәсіл өзінің дамуының көп ғасырлық жолынан өтіп, қазіргі уақытта тарихи деректерді зерттеу тәсілдерінің бірі ретінде өз мәртебесіне ие болды (Сактағанова 2023).

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ

Тұлғатану тұжырымдамасына арналған ұжымдық ізденіс шеңберінде көтерілген мәселелерді қарастыру барысында тарихилық, объективтілік және жүйелік принциптері басшылыққа алынды. Аталған принциптер өткен құбылыстарды, соның ішінде тұлғатанудың маңызды әдісі болып саналатын биографиялық тәсілдің қалыптасуын, дамуын және өзгеруін тарихи байланыста жан-жақты қарастыруға мүмкіндік береді. Сондай-ақ «Ескі биографиялық тарих» пен «Жаңа биографиялық тарихтың» айырмашылықтары мен ерекшеліктерін анықтау барысында салыстырмалы талдау әдісі де қолданылды. Тарихи тұлғаны тану барысында маңызды рөл атқаратын биографиялық бағыттың дамуын зерттеу процесінде кезеңдеу әдісі де пайдаланылды. Тұлғатану тек қана кез кел-

ген бір жеке тұлғаның өмірлік жолын түсінуге емес, сонымен бірге, тұлғаның қызметін, басқа тұлғалармен өзара ықпалдастығын ұғынуға мүмкіндік беріп, тарихи шындықтың мазмұнын қайта жаңғыртуға көмектеседі.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Қазақ елі тарихында маңызды рөл атқарған тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметі туралы көптеген ғылыми еңбектер жарық көрді. Бірақ, еліміздің тарихнамасында тұлғатанудың методологиялық негізі мәселелерін зерттеуге айтарлықтай көңіл бөлінбей келеді. Сондықтан біз мақаламызда қазіргі кезеңдегі Қазақстан тарихындағы тұлғатанудың жаңа әдіснамалық негізін зерттеудің маңыздығына назар аудардық. Белгілі тарихшы А.Күзембайұлының пікірінше, кез келген тарихи шығарма дерек негізінде жазылатындығы белгілі. Сондықтан да архив деректерін іздеу, табу және талдау, сөйтіп оларды ғылыми айналымға қосу оңай шаруа емес. Оның үстіне көрші елдер архивіндегі халқымыз тарихына қатысты құжаттарды алу тіпті қиындап кетті. Тәуелсіздік жылдарында жинақталған архив құжаттарының ғылыми айналымға толықтай түспей жатқандығы да белгілі. Өйткені оларды оқитын және талдайтын маманға зәруміз. Бүгінде жер-жерлерде тұлғалар жөнінде ірілі-уақты кітап, кітапшалар шығып, ескерткіштер қойылып жүр. Алайда қазіргі кезде тарихи тұлғаларға орнатылған ескерткіштердің ғылыми мәртебесін айқындау және олар жөніндегі деректерді жүйелеу жұмыстары жеткіліксіз деңгейде жүргізілуде. Сонымен қатар кей жағдайларда белгілі бір тұлғаларға көше атауын беру үрдісінде туыстық немесе материалдық факторлардың ықпалы байқалатыны да жоққа шығаруға болмайды. Осыған байланысты тұлғатану ғылымын жүйелі түрде қалыптастыру және оның теориялық-әдіснамалық негіздерін нақтылау – өзекті ғылыми міндеттердің бірі болып табылады. Оның методологиялық және теориялық негіздерінің жасалуы кезек күттірмейтін мәселе (Күзембайұлы 2018). Осыған байланысты Алматыдағы Абай атындағы университетте «Ұлы дала тұлғалары» орталығы (04.04.2019 күні) «Тұлғатанудың ғылыми негіздері: бүгінгі мен болашағы тақырыбымен дөңгелек үстелде сөйлеген белгілі қоғам қайраткерлері мен тарихшылардың пікірлеріне назар аударуды жөн көрдік. Дөңгелек үстелде ұлы даланың ежелгі тұлғалары, тұлғатанудың методологиялық қырлары, ұлы дала би-шешендері – қазақ өркениетінің мемлекетшіл қайраткер, дана тұлғалары, ұлы даланың ойшылдарының мәдени мұралары мен тұлғалық танымдылығы, тұлғатанудың саяси қызметі хақында ғылыми негізді тұжырымдарын ортаға салды.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор Талас Омарбеков: «Ұлы даланың тарихы дегеніміз шын мәнінде осы аймақта халықты басқарған және елге әртүрлі жағымды, ерекше қасиеттерімен кеңінен танылған тұлғалардың тарихы болып шығады. Мемлекеттің де, халықтың да тарихы жеке есімдермен тығыз байланысты. Біз тұлғаларды танытуды о баста Маркстік методологиямен жаздық. Тұлғатанудың басын біз әлі ашқан жоқпыз. Ол үшін алдымен методологияны дұрыстауымыз керек (Назаралы 2019) - деді.

Одан кейін сөз алған профессор Хангелді Әбжанов тұлғатануға тоқтала келе: «Тарихты үш нәрсе жасайды, ол: халық, тұлғалар, билік. Тарихтың негізін құрайтын нәрсе: жер, тіл, мемлекет. Мемлекеті бар елдің тарихы жүйеленеді. Тұлғатану ілімін мен төрт деңгейге бөлер едім. Біріншісі, әлемге танылған тұлғалар (әлемдік деңгей), оның ішінде қаншама еленбей келе жатқан тұлғалар бар; екіншісі, құрлықтың деңгейіндегі тұлғалар, үшіншісі, өңірлік деңгейдегі тұлғалар, яғни, Орта Азияға танымал тұлғалар; төртіншісі, Ұлттық деңгейдегі тұлғалар. Оған сәйкес пән ретінде оқытылатын методологиялық бағыт болуы керек. Расында да, біз тұлғаларды Кеңестік методология бойынша танып келеміз, оны әлі тастай алған жоқпыз. Ұлттық деңгейде көтере алған жоқпыз. Еліміз мұнаймен де басқамен де байымайды. Елімізді дамытатын ғылым. Еліміз ғылым арқылы дамиды жолға көшті» (Назаралы 2019) деді. Атап өткен пікірлерді талдау негізінде қазақ тарихының түрлі кезеңдерінде ел дамуына елеулі үлес қосқан көрнекті тұлғалардың көп болғанын ғылыми тұрғыда пайымдауға болады.

Зерттеуші Сәбит Шілдебайдың пікірінше, Ұлттық тарихымыздың қайнар көзі болып табылатын «тұлғатану» жанрын жазуда төмендегідей қағидаларды басшылыққа алғанымыз жөн сияқты: Біріншіден, бір тарихи тұлғаны көтеру үшін, екінші бір тарихи тұлғаны төмендетуге болмайды. Яғни, қайраткерге баға бергенде оны басқа қайраткермен салыстыру арқылы емес, «осы қайраткер қазақ халқының дамуына қандай еңбек сіңірді немесе қандай үлес қосты?» деген сұраққа жауап беру арқылы баға берген орынды. Екіншіден, кеңес билігінің орнауы мен қалыптасуы жылдарындағы «алашордашыл» және коммунист қайраткерлерді бір-біріне қарсы қойып салыстыру, бір жағының әрекеті мен идеясын жақтау үшін екінші тарапты жамандауға жол беруге болмайды (Шілдебай 2019).

Х. Әбжановтың пікірінше, тарихи зерттеу методологиясы дегеніміз, нақты мәселеге (тақырыпқа, жобаға, тұлғаға) қатысты деректер мен аймақтарды біліктілікпен айна қатесіз табу, әрі солардың байланысы мен

қисынын талдау негізінде тарихи үдеріс пен оқиғаның бастау көзін, барысын, ірілі-ұсақты нәтижесін, себептері мен салдарын, қысқасы, барша болмыс-бітімін, құпиясы мен жұмбағын халықтың һәм мемлекеттің өз дәуірі кезеңіндегі мүддесі биігінен, тұлғаның әрекетімен, жаһандық ахуалды ескере, ғылыми тиянақтау – жаңалық ашу, ақиқатты айту амал-тәсілдері. Ғалымның тұжырымдауынша, тіл мен жер және мемлекет тарихтың субстраты бола тұра, өздігінен тарихты түзбейді. Бұларды тарих шығыршығын айналдыруға жегетін үш қозғаушы күш бар. Біріншісі – халық, екіншісі – тұлға, үшіншісі – билік. Халықты тарихтың субъектісі ретінде зерделеуші методологиялық пайым мемлекеттегі демократия, азаматтық қоғам, саяси жүйе, экономикалық белсенділік, ұлтаралық, дінаралық қатынастар сияқты өзекті тақырыптарды жан-жақты саралауға, басқалармен салыстыра отырып, тануға мол мүмкіншілік тудырады (Әбжанов 2015).

Қазақстан тарихындағы біртуар адамдардың өмір жолына қатысты өзекті ғылыми мәселелерді талқылау, ұлы тұлғалардың тарихтағы рөлін айқындау, олардың қазақ халқына деген қызметін көрсету мақсатында 2019 жылы Алматыдағы Ш.Ш. Уалиханов атындағы Тарих және этнология институты Н.Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласын жүзеге асыру аясындағы Отан тарихындағы тұлғаның рөлі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция өткізді. Конференцияда тарих ғылымы, этнология, лингвистика, мұражай ісі, журналистика және т.б. саласындағы жетекші мамандардан тұратын академиялық жұмыс тобының жасаған негізгі жұмыстарының нәтижелері талқыланды. Конференцияға қатысушылар Ұлы даланың ұлы тұлғалары туралы зерттеудің отандық тарих ғылымының белсенділігі мен халықаралық қауымдастықпен ынтымақтастығын арттырудағы маңыздылығын атап көрсетті (Ұлы Даланың жеті қыры» мақаласын жүзеге асыру аясындағы Отан тарихындағы тұлғаның рөлі» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдар жинағы 2019).

Енді тұлғатанудың өмірбаяндық (биографиялық) зерттеу тарихының кейбір кезеңдеріне, соның ішінде персоналды (тұлғаны) әлемдік және отандық ғылыми таным процесінде орын алған зерттеу деректеріне тоқталып өтейік. Тарих ғылымының қазіргі даму кезеңінде жеке тұлғаның тарихтағы рөлі мәселесі басымдықтардың біріне айналды, әсіресе егер бұл лайықсыз (әділетсіз) ұмытылған тарихи тұлғалардың өмірі мен шығармашылығын зерттеуге қатысты болса. Әр дәуір өз замандастарының қызығушылығын тудыра отырып, ұлтқа сіңірген еңбегіне қарай тұлғалардың есімдерін алады. Өмірбаян - «биография» - «bios» - «өмір» және

«графо» - «жазу» деген екі сөзді біріктіруі арқылы «biographia» - «өмірді баяндау» ұғымы пайда болды. Өмірбаяндық зерттеу тарихының өзі үлкен танымдық мәнге ие. Сонау Ежелгі Мысыр дәуірінде өмірбаяндық жазбалар болған. Мәселен, өмірден озған адамдардың еңбегін тізімдейтін мысырлық қабір жазбалары өмірбаяндық сипатқа ие. Тарихи өткенді оның жеке тұлғаларының өмірбаяны арқылы мақсатты түрде қайта құру ежелгі дәуірде кең таралды, өмірбаян мен тарихтың өзара байланысының классикалық деректерін Светоний, Плутарх, Тацит еңбектері арқылы еске түсірудің өзі жеткілікті. Мұндай зерттеулердің жарқын үлгілеріне Гай Транквилл Светонийдің «12 Цезарьдың өмірбаяны», «Демосфен және Цицерон», «Лисандр мен Сулла», Плутархтың «Александр мен Цезарь» еңбектері және т.б. жатады (Светоний 1993).

Орта ғасырлар дәуірінде тарихи өмірбаяндық зерттеу жойылып кете жаздап, негізінен өмірлік-иконографиялық сипатқа айналды. Сол дәуірде әулиелердің өмірбаяны ерекше таралымға ие болды. Бұл жағдайда әр автордың өз кейіпкерінің рухани және тарихи мағынасын күнделікті тіршілікті сипаттаудан тазартуға деген табиғи ұмтылысы оның түпкілікті мақсатына айналады. Кейінірек, жаңа саяси жағдайлар пайда болған кезде, таптық сипаттағы өзін-өзі тану күшейіп, жалпы сауаттылық артып, өмірбаяндарға деген қызығушылық әдеттен тыс күшейіп, қайта өрлеу дәуірі оларды қалпына келтіреді. Өмірбаяндық әдебиеттердің мол ағымы қоғамның тыныс-тіршілігін сипаттайтын ойлар мен міндет-мақсаттарды қамтиды. Өмірбаянның арнайы теориясы тарихнаманың жалпы теориясымен үнемі байланыста дамиды. Онда монархтармен және қолбасшылармен бірге саудагерлер мен кәсіпкерлер, саяхатшылар мен ғалымдар, қоғам қайраткерлері, тіпті қарапайым адамдар пайда болады, ал иконалық суреттердегі адамдардың маңыздылығы төмендей түседі (Миколецкий 1970).

Жаңа дәуірге дейін өмірбаянның мақсаты кейіпкерлердің рухани және физикалық келбетін қайталау, үлгі-өнеге жасау болды. Жаңа заманның өмірбаянының негізі объект ретінде табиғатты, ал адамды таным субъектісі ретінде анықтайтын идеяға айналды. Осы кезеңде азаматтардың жалпы бақыты үшін күресте еңбегі бар адамдарды бейнелеу керек деп танылды. Бұл ереженің жаңа ұсынылуы шіркеу байланыстарының жойылуын, білімді буржуазиялық қабаттың кеңеюін, мемлекеттің ықпал ету аймағының өсуін, «ұлттық өмірбаянды» құру үшін қажетті топырақтың қалыптасуын білдірді. Тарихи зерттеулердегі тұлғатануды түсіну дәстүрлері, тарихтағы тұлғаның рөлін талдаудың жекелеген аспектілері революцияға дейінгі орыс тарихшыларының еңбектерінде де көрініс табады.

Мәселен, белгілі орыс ғалымы С.М.Соловьевтің шығармашылығында тарихи даму барысын түсіну және түсіндіру оның көрнекті тұлғаның орнын, рөлі мен маңыздылығын түсіндіруінде көрінеді. Оның «ұлы адамның іс-әрекеті әрқашан халықтың бұрынғы тарихының нәтижесі болып табылады ... ұлы адам өзінің құдайлық мағынасын жоғалтады, ол өз еркімен жойып, жарататын болмыс емес, ол халықтың өкілі ретінде, халық өмірі мен тарихын тексеру ретінде үлкен мәнге ие болады. Ұлы адам өзінің маңызын жоғалтпайды, ал халық өзін бейсаналық түрде басқа біреудің еркі қуған жерге баратын табын дәрежесіне дейін төмендетілмейді» деген тұжырымы жұрттың көңілінен шығады (Соловьев 1991).

Мұнда автордың көзқарасы айқын байқалады, ол тарихи дамудың шарттылығы мен заңдылықтары арқылы ашылатын тарихи тұлға қызметінің объективті сипатын көрсетеді. Революцияға дейінгі көрнекті тарихшы В.О.Ключевскийдің еңбектерінде тұлғаның жеке және қоғамдық өміріне ерудің мақсаты жеке адамды психологиялық талдауға деген ұмтылыспен үйлеседі. Оның пікірінше: «ақыл-ой еңбегі мен адамгершілік ерлігі әрқашан қоғамның ең жақсы құрылысшылары, адам санасының ең қуатты қозғалтқыштары болып қала береді». Ғалым тарихты өмірбаянмен суреттеуді мақсат етпейді, бірақ нақты тұлғаны және оның қоғамдағы тарихи рөлін сипаттайтын бұрынғы адамдардың түрлерін анықтайды. Типологиялық портреттерді жасауда ол адамның моральдық-этикалық келбетіне үлкен мән береді. В.О.Ключевский өзінің тарихты түсінуі мен түсіндіруін келесідей білдіреді: «Адамның жеке басы, адам қоғамы және елдің табиғаты - бұл адамдар жатақханасын құратын үш негізгі тарихи күш» (Ключевский 1987). Кеңес заманында тарихты бұқара жасайды, ал онда тұлға тиісті рөл атқарады, өйткені ол дәуірдің талаптарын бейнелейді, бұқараның ерік-жігерін орындайды деген көзқарас басым болды. Дегенмен, әрине, осы бағыттың өзіне тән жоғары және әр түрлі үлгілері болған. Жалпы алғанда, соғысқа дейінгі кезеңде тарихи персоналикаға (тұлғатануға) ғылыми көзқарас белгіленеді, адамның өмірін зерттеу нысаны ретінде қабылдауға алғашқы әрекеттер пайда болады. Өмірбаяндық материалды беру формасы ғылыми әдістермен қойылған талаптарға сәйкес келе бастайды. Зерттеушілер сипатталған адамның өміріндегі фактілерді жай ғана тізімдеумен шектелмейді, сондай-ақ сол тұлғаның тұтас бейнесін жасайды. Тұлғатану проблемалары бойынша тарихшы Г.О.Винокурдың зерттеуі ерекше мәнге ие, онда өмірбаяндық презентация құрылымына пәндік талдау бар. «Тұлға - өмір сүретін жан және онсыз өмірдің өзі, тарихы жоқ нәрсе», - деп жазады Г.О. Винокур. Тарихи факт, өмірбаяндық факт болу үшін, осы адам оны қандай да бір түрде бастан өткеруі керек. Бастан өткеру - бұл тарих пен

жеке тұлға арасындағы талданатын қарым-қатынас формасы. Бастан өткеру тақырыбына айнала отырып, тарихи факт өмірбаяндық мағынаға ие болады. Сонымен, бұл қадам өмірбаяндық құрылымға терең енуі мүмкін (Винокур 1927). Кеңес тарихшысы Н.М.Дружининнің пікірінше, ең маңызды қайраткерлер туралы түсінігі жоқ, жалпы тарихи негізі жоқ, бейнеленген кезеңді түсінуі мен сезінуі жоқ тарихи зерттеуді толыққанды жұмыс деп санауға болмайды. Н.М. Дружинин бір-бірін алмастыратын дерексіз және біржақты схемалардың болуы жеке адамның жеке басын нақты зерттеуді қажет ететіндігін, бірақ маңызды тарихи рөл атқарған, қоғамның дамуындағы негізгі кезеңдерді бейнелейтін және тарихи процестің заңдылықтары мен ерекшеліктерін ашуға көмектесетінін атап өтті (Дружинин 1977).

Тарихи персоналға назар аудару зерттеушіден тарихи тұлғаның дүниетанымындағы әртүрлі аспектілерді көрсете білуді, қайраткердің әлеуметтік-саяси көзқарасын нақты анықтауды, сондай-ақ оның қоғамдағы орнын және оған замандастарының көзқарасын айқындауды қамтиды. Осы мәселелерді ашуда автордың тарихи зерттеудегі тұлғатану мәселесіне деген ұстанымы анықталады. Тарихи тұлға өзінің ниеті мен іс-әрекетінде уақыттың әлеуметтік қажеттіліктерін орындайды. Көрнекті ғалым В.В. Баженов персоналды зерттеу аспектісін қарастыра отырып, тарихи зерттеулерде бірқатар сұрақтарды бөліп көрсетеді: зерттеушілер жұмыс жазу кезінде қандай құралдар, әдістер мен теорияларды тартады, бұл тақырыпқа деген қызығушылықты не анықтайды, материалды дамытудың негізгі нүктесі қандай? Ол историзм уақыттың әлеуметтік-экономикалық, саяси шындықтарын ашудың кілтін бере алады және сонымен бірге дәуірдің психологиясын оның әртүрлі көріністерінде - діни, мәдени тұрғыдан түсінуге көмектеседі деп болжайды. Историзмнің кепілі - құжаттама. Оның академик Е.А.Тарленің өмірбаяндық жұмыстарда қандай әдістерді қолданғаны және оның еңбектерінде не негіз болғандығы туралы анықтаған «жеке адамның ең маңыздысын тек қоғамдық маңызы бар нәрсемен үндесетін дәрежеде таңдау қажет» деген ескертулері қызықты болып табылады. Бұл Е.Тарленің өмірбаяндық зерттеулерінде басшылыққа алатын нәрсе деп тұжырымдайды зерттеуші (Баженов 1972).

Зерттеуші Т.А.Павлованың мақаласында КСРО-дағы тарихи персоналистиканың дамуына талдау жасалған. Тұлғаның әлеуметтену құбылысын зерттей отырып, автор екі фактордың - тұлға мен дәуірдің диалектикалық өзара әрекеттесу мәселесіне назар аударады, объективті жағдайларды - қоғамдық-саяси ахуалды, қоршаған ортаның жеке

тұлғаны қалыптастыруға әсерін, субъективті жағдайларды - жеке тұлғаны тәуелсіз іздеуді көрсетеді; тарихи оқиғаларды талдау және бағалау көзі ретінде персонал туралы жұмыстың маңыздылығын негіздейді. «Тарихи өмірбаянды тым тар түсіндіруге болмайды. Қоғамның саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени, рухани өмірінде маңызды рөл атқарған барлық ірі адам фигуралары осы санатқа жататыны анық. Бұған ғалымдар мен жазушылар да кіреді. Осындай қайраткерлердің әрқайсысының өмірбаяны тарих ғылымының бөлігі болып табылады, өйткені ол өзіне тән зерттеу әдістерін, құжаттамалық дереккөздермен жұмыс істеуді, қоғамдық-саяси күштердің әрекеті мен өзара әрекеттесуін талдауды, кейіпкер мен дәуірдің арақатынасын зерттеуді қолданады» (Павлова 1990).

1970 жылы тамызда Мәскеуде өткен XIII Халықаралық тарих ғылымдарының конгресінде негізгі қызу пікірталас «Тарих ғылымындағы өмірбаянның рөлі мен орны» (Труды XIII международного конгресса исторических наук, 1970) проблемасы төңірегінде өрбіді. Батыс мамандары А.Вильсон, В.Хубах, Луи де Йонг, Г.Л.Миколецкий, Ф.Энгельс-Яноши, Г.Лутцтың тарихи зерттеулердегі тұлғаларды зерттеуге қатысты теориялық және әдіснамалық әзірлемелері ерекше қызығушылық тудырды. Шетелдік және кеңестік зерттеушілер конгресте тарих ғылымындағы өмірбаянның рөлі мен орны мәселесін қарастыра отырып, персоналистика тарихи зерттеулердегі тәуелсіз бағыт болып табылады деген қорытындыға келді. Өмірбаянды тарихи даму контекстінде, құжаттық дереккөздердің кең спектрін тарта отырып және оларды талдай отырып зерделеу қажет. Адамның бүкіл өміріндегі тарихы Тарихқа, барлық объективті тарихи заңдылықтарға (әлеуметтік, экономикалық, саяси) байланысты көрсетіледі (Труды XIII международного конгресса исторических наук 1970). Өткен ғасырдың 40-шы жылдарында Кеңестік кезеңдегі қазақстандық тарихнамада өз халқының көрнекті қайраткерлерінің есімдерін қайта тірілту әрекеттері, әдетте, тарихшы-ғалымдардың үстінен сот-саяси процестерге айналған қайғылы нәтижеге ие болды. Қазақтың ірі тарихшысы, профессор Е.Б.Бекмахановтың тағдыры осындай. Е.Б.Бекмахановтың «Ісі» көптеген жылдар бойы тарихи персоналистика саласындағы ғылыми ізденістердің объективті процесін тежеді. Е. Бекмахановтың «Казахстан в 20-40-е годы XIX века» атты монографиясы бүгінгі күні де тұрақты құндылықты білдіреді (Бекмаханов 1992). Ғалымның тарихты түсіну мен түсіндірудегі ұстанымы тарихтағы жеке тұлға мәселесі арқылы да ашылады. Ол жеке тұлғаның проблемасына қоғамның белгілі бір әлеуметтік салаларына жатпайтындығына жақындайды. Тұлға, ең алдымен, адамдар арасындағы қарым-қатынаста көрінетін немесе осы қатынастардан туындаған қасиеттер мен ұмтылыстардың

көрінісінде зерттеледі. Тарихи процесті оқу үшін ол өткен адамдардың қызметін кең әлеуметтік-экономикалық және саяси тұрғыдан қарастырады. Тұлғатану жанрына жататын 1984 жылы Ә.Х.Марғұлан дайындаған Ш.Ш.Уәлихановтың ғылыми өмірбаяны сапалы жаңа құбылыс болды (Марғұлан 1984). Ш.Ш.Уәлихановтың өмірі мен қызметі туралы Очерк Ш.Уәлихановтың бес томдық шығармалар жинағының ғылыми аппаратының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Ол тарихи білім деңгейінің жоғарылауын ескере отырып, мамандарға да, көпшілікке де арналған басылым. Ә.Марғұланның тақырыпты түсінуінің өзіндік ерекшелігі мен тереңдігі оның энциклопедиялық ғалымның қазақстандық ғылымның дамуына қосқан тікелей үлесін талдаумен ғана шектелмейтіндігінде көрінеді. Ол Ш.Уәлихановтың ойлары мен идеяларының терең тарихилығын сенімді және дәлелді түрде көрсетеді, бұл автордың ғалымның тұлғасын ашудағы басты екінін білдіреді. XX ғасырдың 80-жылдарының ортасында тарих ғылымындағы маңызды оқиғалар Р.Б.Сүлейменов, В.А.Моисеевтің еңбектері болды (Сулейменов 1985). Олар қазақстандық кеңестік тарихнамада қазақ тарихшыларына арналған жұмыстардың өте аз екенін айтып, «бұл ретте тарихи оқиғалардың барысын терең және жан-жақты зерделеуге, оларда аса маңызды рөл атқарған тұлғалардың өмірі мен қызметін мұқият талдамай, олардың мағынасын түсінуге және ашуға болмайтынын» атап өтті (Сулейменов және Моисеев 1988). Сол кезеңдегі Отандық ғылымда көптеген дереккөздер, сондай-ақ тұлғалар бойынша әртүрлі сипаттамалық зерттеулер болған кезде, тарихи персоналистика тарихи ойды дамытудағы бағыт ретінде мамандардың елеулі назарынан тыс қалды және соңғы уақытқа дейін жеткіліксіз дамыды. Зерттеушілерге отандық тарих проблемаларын талдауда белгілі бір сәйкестік шеңбері көрсетілді, ал тарихтың көрнекті тұлғаларының өмірін зерттеуге қатысты дозаланған іріктеу әдісі қолданылды. Отандық тарихнаманың бұл ерекшелігін Ж.Қ.Қасымбаев дұрыс атап өтті: «өткен дәуірдің белгілі тұлғаларының өмірбаянын зерттеуге таптық көзқарас өз салдары бойынша өте ақаулы болып шықты. Феодалдық дәуір мен қазіргі заманның қазақ мемлекеттілігінің ірі тұлғаларын жария етуде зерттеушілердің ешқайсысы белсенділік танытуға батылы жетпейтін, өйткені оған нақты тыйым салынды немесе белгілі бір шек қолданылды. Әйтпесе, ұлтшылдық немесе басқа айыптаулардың белгісі сот-жазалаушы органдарға мұндай бағынбаушыларға ашық қастандық жасау үшін кең өкілеттіктер берді» (Қасымбаев 1999).

Жаңа фактілерді анықтау және жинақтау, тарихшылардың соңғы зерттеу әдістерін игеруі, тарихтың құбылыстары мен оқиғаларына әртүрлі дүниетанымдық көзқарастардан қарау түпнұсқалық тарихи білімге де,

теориялық түсінудің жоғары деңгейіне де әкеледі. Осыған байланысты, бұл проблеманы зерттеудегі оң процестер Қазақстан тарихнамасында Қазақстан егеменді мемлекет болып жарияланғаннан кейін орын алды. Соңғы жылдары отандық зерттеушілердің Тарихтағы тұлғаның рөлін ашуға байланысты бірқатар елеулі еңбектері пайда болды, олардың кейбіреулері тарихты жасаушы - адамның іс-әрекетіне қатысты дәуірді сипаттайтыны перспективада біз үшін қызықты болып табылады (Козыбаев 1991). Рухани-мәдени қатынастарын және зиялы қауым индикаторларын талдау арқылы ашылған бізді қызықтыратын дәуірдің егжей-тегжейлі баяндамасын кездестіретін жұмыстардың тағы бір бағыты А.Қанаева (Қанаева 1989), Х.М.Әбжанов (Әбжанов 1992), Л.Я.Гуревич (Абжанов Х.М және Гуревич 1992), Р.Б.Сүлейменов (Сүлейменов 1990), Ш.Ю.Тастановтың (Тастанов 1995) зерттеулерінде көрсетілген. Алаш-Орданың көрнекті өкілі, заңгер Ж.Ақпаевтың өмірі мен қызметін зерттейтін М.Құл-Мұхаммедтің монографиясы ерекше қызығушылық тудырады (Кул-Мухаммед 1995). Саяси-құқықтық көзқарастарды қарастыра отырып, ХХ ғасырдың 20-30-жылдарындағы қоғамдық-саяси жағдайды қайта құра отырып, Ж.Ақпаевтың қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуына қосқан үлесін айқындай келе, автор кез келген тарихи құбылысты, оқиғаны, тарихи тұлғалардың қызметін жалпы адамзаттық идеяларға, нанымдарға, көзқарастарға сүйене отырып қарастыру қажет деген қағиданы басшылыққа алады. Қазақстан Республикасы Ұлттық ядролық орталығының алғашқы бас директоры Ғаділет Әндианұлы Батырбековтің зерттеуі де өзіне ерекше назар аудартады, онда ірі ғалым, академик, ҚазКСР ҒА тұңғыш Президенті Қ.И.Сәтбаевтың тұлғасы зерттеледі (Батырбеков 1997). Автор кең тарихи кеңістікте болған белгілі бір оқиғаларды ғана емес, оларды нақты тұлғалардың бойынан да көрсетуге тырысады. Оның зерттеуінде қоғамның саяси және зияткерлік өмірінің атмосферасы қайта құрылады, идеялардың бастаулары, қоғамдық топтардың орналасуы, жеке тұлғалардың ұстанымдарын анықтайтын себептер ашылады және осы байланыстардың барлығы бірге беріледі. «Қоғамның тарихы, білімнің кез келген саласы сияқты, идеялардың тарихы ғана емес, адамдардың да тарихы болатыны бұрыннан белгілі», - деп атап өтті Ғ.Батырбеков. Қазақ хандығының ірі саяси және әскери қайраткері - хан Жәңгір туралы баяндайтын В.З.Ғалиевтің кітабы да үлкен қызығушылық тудырады. Онда ханның қызметі тарихи жағдаймен тығыз байланыста көрсетілген (Ғалиев 1998). Қазақстанның ХVШ ғасырдағы көрнекті әскери және мемлекет қайраткері Әбілқайыр ханның саяси өмірбаянына арналған И.Ерофееваның монографиясы ғылыми еңбектер арасында лайықты орын алады, онда жеке

тұлға мәселесі дәуірдің объективі арқылы берілген (Ерофеева 1999). И.Ерофееваның көзқарасы бойынша, тарихтың шыңына шыққан адам әлеуметтік процестерді неғұрлым жарқын, дөңес және айқын байқалатын түрде көрсетеді, сондықтан тұлғатану зерттеуі тарихи өзгерістердің мәніне ену үшін, қоғамның дамуындағы нақты қайраткерлердің рөлі мен орнын жан-жақты бағалау үшін өткеннің тұтас бейнесін қайта құру үшін қажет. Ж.Қ. Қасымбаевтың «қазақ хандықтарының мемлекет қайраткерлері (XVIII ғ.)» атты еңбегінде алғаш рет отандық ғылымда көрнекті тұлғалардың өмірбаянынан ең жарқын беттер ерекшеленетін очерк бөлімдерінің өзіндік тәжірибесі ұсынылады (Қасымбаев 1999). Тарихтағы жеке тұлғаның проблемасын түсіну оқшауланған құбылыс емес, дейді профессор Ж.Қ. Қасымбаев. Оны зерттеу зерттеушіден қоғамның өзіндік менталитетін түсіндіру және дәуірдің көрнекті қайраткерлерінің жеке қасиеттерін анықтау үшін «нәзік психологиялық инстинктке» ие болуды талап етеді. Яғни, ғалымның пікірінше, жеке тұлға дәуірдің жалпы перспективасына еніп, оның уақыттың шырмауында болатыны түсінілуі керек. Көрнекті адамның өмірбаяны ғылыми әдебиеттің ең көне жанрларының бірі болып саналады. Тарихи зерттеулерде ғалымдардың өмірбаяны ғылыми бағыттардың бірі болып табылады (Мажитов 1992), (Сеитов 1996), (Жусупов 2000). Белгілі бір ғалымның ғылыми, қоғамдық қызметі объективті түрде қоғамның әлеуметтік-мәдени дамуының факторы болып табылады. Ғалымның ғылыми өмірбаяны-бұл жаңалықтар мен кітаптар каталогы емес, шоғырланған ғылыми жауап емес, ол шынайы өмірді қайта құру. Зерттеушінің міндеттерінің бірі - ғылымның даму логикасы белгілі бір тұлғаның мінез-құлқын қалай анықтайтынын және олардың өмірлік импульсі мен жіберілуіне айналатынын түсіндіру. Ғалымның тұлғалық бейнесін зерттеу ғылым адамының барлық сипаттамаларында тек ғылымның объективті сипатына сүйене отырып жеткілікті түрде түсінілетіндігімен байланысты. Сондықтан әлеуметтік жағдайлар ғалымның бейнесін қайта құру кезінде ашылулар мен қате түсініктер пайда болатын сыртқы фон ретінде емес, бастапқыда оның ойының қозғалысын анықтайтын нәрсе ретінде әрекет етеді. Әлеуметтік-тарихи көзқарастан тыс ғылыми өмірбаянның негізгі проблемаларының ешқайсысы шешілмейді. Оқиға керемет адамның өмірі арқылы ашылуы керек және бұл ол үшін тек фон болып қалмауы тиіс. Екінші жағынан, тарих сол адамның өмірін, істерін, бейнесін түсіндіруі керек. Тарихты зерттей отырып, оны ізгілендіре келе, өмірбаян (мысалы, ғалымның) зерттеушіні ғылымға жақындатады, оның білімін кеңейтеді және оны ғылыми пікірталастардың қатысушысы етеді. Зерттеушінің жұмысы нені түсінеді - ол архив көздерін, кейіпкер туралы жазылғандардың бәрін, оның өз еңбектерін айт-

пағанда және дәуірдің өзіндік дәмін сақтай отырып, өмір сүрген уақытты сипаттайтын барлық нәрсені зерттейді. Бірақ бұл да жеткілікті емес, А.Акимова атап өткендей: «бұған қоса ғылыми болжамдар, дәлелдер, гипотезалар және, әрине, фактілерді дұрыс түсіндіру қажет» (Акимова 1966). Тарихи таным процесінде зерттеуші таным субъектісі ретінде әрекет етеді және таным объектісін - тарихи шындықты зерттеу үшін тарихи дереккөзге жүгінеді. Яғни, тарихи дереккөз - бұл субъект пен таным объектісі арасындағы делдалдық байланыс. Зерттеуші мынадай: «тұлға - факторлардың арақатынасы – дәуір» жиынтығын қарастыруы керек. Яғни, жеке тұлғаның (жеке бастама арқылы; объективті тарихи заңдылықтармен: әлеуметтік, экономикалық, саяси; кездейсоқтық факторы) тарихта және кері өзара тәуелділікте қалай көрінетінін талдау ерекше маңызға ие болады, онда тарих белгілі бір тұлғада қалай көрінетіні анықталады. Осылайша, ғылыми тұлғатану әдісі зерттеушінің қиялының күшімен немесе тілдің бейнесімен емес, фактілерді алу және талдау, дәлелдеу және тексерумен ерекшеленеді. Ғалымның жеке басы ғана емес, оны ғылыми қайта құру тәсілі де тарихи болып табылады. Қазіргі дәуірде ғылымның қоғам өміріндегі өзгерген рөліне байланысты тарихи персоналистиканың одан әрі дамуын ынталандыратын әлеуметтік қатынастардың тұтас жүйесінде тұлғаның көлемді көбеюіне тұжырым қалыптастыратын жаңа көзқарас қалыптасуда. Белгілі мемлекет және қоғам қайраткері Дархан Қыдырәлінің пікірінше, тұғырлы тұлға ғұмырлы тарихты жасаса, тарлан тарих та тегеурінді тұлғаны тудырады (Қыдырәлі, 2020). Дәуір тегершігі айналған сайын тау тұлғалардың керуен жолы аласармай, алыстай түсіп, асқақтай береді. 2020 жылы Мемлекет басшысының Жарлығымен ұлы тұлғалар ұлықталып, әл-Фарабидің 1150, Алтын Орданың 750 және Абайдың 175 жылдығы кеңінен аталып өтті. Мерейлі жылда көптеген сүбелі еңбек, салиқалы дүние жарық көрді. Мәселен, бір ғана «Егемен Қазақстанда» Фараби мен Абайға қатысты 150-ге жуық мақала жарияланыпты.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мақаламыздың соңында «тұлға тану» мәселесіне арналған жоғарыдағы анықтамалар мен талаптарды саралай келе, қазіргі күнгі Қазақстан тарихшы, қоғам тану ғылымы өкілдерінің алдында төмендегідей келелі міндеттер тұрғандығын айтқымыз келеді. Ең алдымен, Қазақстанның тәуелсіздігі жылдарындағы еліміздің әр бағыттағы дамып, өркендеуіне айырықша үлес қосқан, осы арқылы олардың есімдерін елді мекендер, көшелерге беру, ескерткіштер орнату арқылы атқарған қызметтерін ұр-

пақ алдында насихаттап, құрметтеу, үлгі ету қажеттігі айқын. Осы талапты іске асыру жолында тәуелсіздік мерзіміндегі ерекше еңбектер атқарып, есімдері белгілі болған жекелеген азаматтарды осындай игі де нәтижелі істеріне орай «республика, облыс, аудан, ауыл деңгейіндегі тұлғалар» деп бөлу қажет деп есептейміз. Бұл талаптарды жүзеге асыру үшін арнайы деңгейдегі құрылған комиссиялар біріншіден, осындай құрметке ұсынылатын жеке тұлғалардың қызметтерін айқындайтын нақты құжаттардың болуына назар аударулары тиіс. Екіншіден, аталған мақсаттағы жоғарыдағы көрсетілген талаптарға сай бұл үшін арнайы құрылған комиссия тиісті қорытынды жасап, қабылданған шешімді дәрежелеріне сай облыстық және республикалық аномастикалық комиссияның қарауына ұсынуы керек. Міне осындай шаралар атқарылғанда Тәуелсіз Қазақстанның, оның өңірлерінің даму тарихындағы лайықты орны бар «тұлғалар» анықталып, лайықты бағасын алады, есімдері ұрпағының жадында сақталады деп есептейміз. Президентіміз Қ.К.Тоқаев Бурабайда өткен Төртінші құрылтайда айтқандай, біздің көрнекті тарихи тұлғаларымыз ұлықтауға әбден лайық. Олардың есімін ел жадында сақтау – перзенттік парызымыз әрі жалпыұлттық болмысымызға тән қасиет. Бірақ ономастиканы «тарихи еңбегі» ешқандай архив құжаттарымен расталмаған тұлғаларды ұлықтау құралы етуге болмайды (Мемлекет басшысының IV Ұлттық құрылтайда сөйлеген сөзі 2025). Жалпы, бұл жұмысты ретке келтіру керек. Өткен заман қайраткерлерінің атын ел жадында сақтау мәселесіне мейлінше салмақты көзқараспен қараған жөн. Қалалар мен көшелердің атауынан халқымыздың төл тарихы көрініс табуы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

Абжанов, Х. М., және Л. Я. Гуревич. 1992. Интеллигенция Казахстана: история, теория, современность. Алматы.

Абжанов, Х. 2015. «Ұлттық және ортақ түркі тарихын зерттеу методологиясы». Президент және халық, 11 желтоқсан, № 51 (537).

Акимова, А. 1966. История и биография. Историко-биографический альманах. Т. 1. Москва: Молодая гвардия.

Баженов, В. 1973. «Биографический метод в научном творчестве академика Е. Тарле». В История и историки, 293. Москва: Наука.

Батырбеков, Г. 1997. Наследие академика К. И. Сатпаева по общественным наукам. Алматы: Ғылым.

Бекмаханов, Е. 1992. Казахстан в 20–40-е годы XIX века. Алма-Ата.

Винокур, Г. О. 1927. Биография и культура. Москва: Государственная академия художественных наук.

Галиев, В. З. 1998. Хан Джангир и Орбулакская битва. Алматы: Ғылым.

Дружинин, Н. М. 1977. «Молодым историкам». В Будущее науки, вып. 9, 233. Москва: Знание.

Ерофеева, И. 1999. Хан Абулхир: полководец, правитель и политик. Алматы.

Жусупов, Е. 2000. Машхур Жусуп Копеев и исторические личности в его рукописях. Дисс. канд. ист. наук, Астана.

Канаева, А. 1989. «Исторические судьбы научной интеллигенции Казахстана в послевоенные годы». Известия АН КазССР: Сер. общ. наук 6: 44–50.

Касымбаев, Ж. К. 1999. Государственные деятели казахских ханств (XVIII век). Алматы: Білім.

Ключевский, В. О. 1987. Сочинения, т. 1. Москва: Мысль.

Козыбаев, М. 1991. История и современность. Алматы: Ғылым.

Кул-Мухаммед, М. 1995. Жакып Акпаев: Патриот. Политик. Правовед. Алматы: Атамұра.

Күзембайұлы, А. 2018. «Тұлғатану ғылымын қалыптастыру керек». Егемен Қазақстан, 24 желтоқсан, № 244, Б. 4.

Тоқаев, Қ. К. 2025. «Мемлекет басшысының IV Ұлттық құрылтайда сөйлеген сөзі». 14 наурыз. <https://qazaqstan.tv/news/208281/> (қаралған күні: 25.05.2025).

Қыдырәлі, Д. 2020. «Тұлғатану төңірегіндегі түйткілдер». Егемен Қа-

зақстан, 11 желтоқсан. <https://egemen.kz/article/258384-tulghatanu-tonhiregindegi-tuytkilder> (қаралған күні 25.05.2025).

Мажитов, С. 1992. Жизнь, деятельность и исторические взгляды Бекмаханова Е. Дисс. канд. ист. наук, Алматы.

Маргулан, А. Х. 1984. «Очерк жизни и деятельности Ч. Ч. Валиханова». В Валиханов Ч. Ч. Собр. соч., т. 1, 5–77. Алма-Ата.

Миколецкий, Г., Г. Лютц, және Ф. Энгельс-Яноши. 1970. «Биография и историческая наука». В Труды XIII международного конгресса исторических наук, т. 3, 12. Москва: Наука.

Назарбаев, Н. Ә. 2019. «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласын жүзеге асыру аясындағы Отан тарихындағы тұлғаның рөлі. Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты.

Назаралы, Ә. 2019. «Ұлы дала тұлғалары» орталығының жетекші ғылыми қызметкері. Тұлғатанудың жаңа методологиясын жасауымыз керек». 4 сәуір. <https://almaty-akshamy.kz>

Павлова, Г. А. 1990. «Историческая биографистика в СССР». Новая и новейшая история 2: 47.

Сактағанова, Ә. Б., Г. С. Конкина, және Р. Е. Мамбетов. 2023. «Тарихтағы тұлғатану мәселесін зерттеудің әдіснамалық негізі (Сейдәзім Қадырбаевтың мысалында)». Вестник Карагандинского университета. Серия: История. Философия 1(109).

Светоний, Г. Т. 1993. Жизнеописание двенадцати цезарей. Москва: Наука.

Сеитов, Ә. 1996. А. Н. Букейхан как историк и общественно-политический деятель. Автореф. дис. канд. ист. наук, Алматы.

Соловьёв, С. 1991. Сочинения, кн. VII, т. 13–14. Москва: Мысль.

Сүлейменов, Р. Б., және В. А. Моисеев. 1988. Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). Алма-Ата: Наука.

Сүлейменов, Р. Б., және В. А. Моисеев. 1985. Чокан Валиханов – востоковед. Алма-Ата: Наука.

Сүлейменов, Р. Б., және Ш. Ю. Тастанов. 1990. «Интеллигенция и перестройка». Известия НАН РК. Сер. общ. наук 4: 3–15.

Тастанов, Ш. Ю. 1995. «Казахская интеллигенция в ретроспективе и перспективе». Мысль 12: 25–30.

Труды XIII международного конгресса исторических наук. 1970. Т. 4. Москва: Наука.

Шілдебай, С. 2019. «Тұлғатанудың негізін қалай алдық па?» Ана тілі, 14 наурыз. <https://kazgazeta.kz/news/5178>

REFERENCES:

Abzhanov, H. M., zhane L. Ja. Gurevich. 1992. *Intelligencija Kazahstana: istorija, teorija, sovremennost'* [The Kazakh Intelligentsia: History, Theory, Modernity]. Almaty.

Abzhanov, H. 2015. «Ultykzhane ortaqturkitarihyn zertteu metodologiasy» [Methodology of Studying National and Common Turkic History]. *Prezident zhane halyq*, 11 zheltoqsan, № 51 (537).

Akimova, A. 1966. *Istoria i biografiya. Istoriko-biograficheski al'manah* [History and Biography. Historical and Biographical Almanac]. T. 1. Moskva: Molodaa gvardia.

Bazhenov, V. 1973. «Biograficheski metod v nauchnom tvorchestve akademika E. Tarle» [The Biographical Method in the Scientific Work of Academician E. Tarle]. *V Istoria i istoriki*, 293. Moskva: Nauka.

Batyrbekov, G. 1997. *Nasledie akademika K. I. Satpaeva po obshhestvennym naukam* [The Legacy of Academician K. I. Satpayev in the Social Sciences]. Almaty: Gylym.

Bekmahanov, E. 1992. *Kazahstan v 20–40-e gody XIX veka* [Kazakhstan in the 1820s–1840s]. Alma-Ata.

Vinokur, G. O. 1927. *Biografiya i kultura* [Biography and Culture]. Moskva: Gosudarstvennaia akademiya hudozhestvennyh nauk.

Galiev, V. Z. 1998. *Han Dzhangir i Orbulakskaja bitva* [Khan Dzhangir and the Battle of Orbulak]. Almaty: Gylym.

Druzhinin, N. M. 1977. «Molodym istorikam» *V Budushhee nauki*, vyp. 9, 233 [To Young Historians. In The Future of Science]. Issue 9, 233. Moskva: Znanie.

Erofeeva, I. 1999. *Han Abulhir: polkovodec, pravitel i politik* [Khan Abulkhair: Commander, Ruler and Politician]. Almaty.

Zhusupov, E. 2000. *Mashhur Zhusup Kopeev i istoricheskie lichnosti v ego rukopisah. Diss. kand. ist. Nauk* [Mashkhor Zhusup Kopeyev and Historical Figures in His Manuscripts]. PhD diss., Astana.

Kanaeva, A. 1989. «Istoricheskie sudby nauchnoi intelligencii Kazahstana v poslevoennye gody». *Izvestia AN KazSSR: Ser. obshh. nauk* 6: 44–50 [The Historical Fate of Kazakhstan's Scientific Intelligentsia in the Postwar Years]. *Proceedings of the Academy of Sciences of the KazSSR: Series of Social Sciences* 6: 44–50.

Kasymbaev, Zh. K. 1999. *Gosudarstvennye deateli kazahskih hanstv (XVIII vek)* [Statesmen of the Kazakh Khanates (18th Century)]. Almaty: Bilim.

- Kluchevski, V. O. 1987. Sochinenia, t. 1 [Works, vol. 1]. Moskva: Mysl'.
- Kozybaev, M. 1991. Istorია i sovremennost' [History and Modernity]. Almaty: Gylym.
- Kul-Muhammed, M. 1995. Zhakyp Akpaev: Patriot. Politik. Pravoved [Zhakyp Akpayev: Patriot. Politician. Jurist]. Almaty: Atamura.
- Kuzembaiuly, A. 2018. «Tulgatanu gylymyn qalyptastyru kerek». Egemen Qazaqstan, 24 zheltoqsan, № 244, B. 4 [It Is Necessary to Form a Science of Personal Studie]s. Egemen Kazakhstan, December 24, no. 244, p. 4.
- Toqaeu, Q. K. 2025. «Memleket basshysynyn IV Ulttyk quryltaida soilegen sozi». 14 nauryz [Speech of the Head of State at the IV National Kurultai]. March 14. <https://qazaqstan.tv/news/208281/> (accessed: 25.05.2025).
- Qydyrali, D. 2020. «Tulgatanu toniregindegi tyitkilder». Egemen Qazaqstan, 11 zheltoqsan [Challenges Surrounding Personal Studies]. Egemen Kazakhstan, December 11. <https://egemen.kz/article/258384-tulghatanu-tonhiregindegi-tuytkilder> (accessed: 25.05.2025).
- Mazhitov, S. 1992. Zhizn, deatelnost i istoricheskie vzgliady Bekmahanova E. Diss. kand. ist. Nauk [Life, Work and Historical Views of E. Bekmakhanov. PhD diss.], Almaty.
- Margulan, A. H. 1984. «Ocherk zhizni i deiatelnosti Ch. Ch. Valihanova». V Valihanov Ch. Ch. Sobr. soch., t. 1, 5–77 [Essay on the Life and Activities of Ch. Ch. Valikhanov]. In Collected Works of Ch. Ch. Valikhanov, vol. 1, 5–77. Alma-Ata.
- Mikolecki, G., G. Lutic, zhane F. Jengels-Janoshi. 1970. «Biografia i istoricheskaia nauka». V Trudy XIII mezhdunarodnogo kongressa istoricheskikh nauk, t. 3, 12 [Biography and Historical Science]. In Proceedings of the XIII International Congress of Historical Sciences, vol. 3, 12. Moskva: Nauka.
- Nazarbaev, N. Ə. 2019. «Uly dalanyn zheti qyry» maqalasy zhuzege asyru aiasyndagy Otan tarihyndagy tulganyn roli. Almaty: Sh.Sh. Ualihanov atyndagy Tarih zhane etnologia instituty [The Role of the Personality in National History in the Context of the Article «The Seven Facets of the Great Steppe». Almaty: Institute of History and Ethnology named after Ch. Ch. Valikhanov].
- Nazaraly A. 2019. «Uly dala tulgalary» ortalygynyn jetekshi gylymi qyzmetkeri. Tulgatanudyn zhana metodologiasyn jasaumyz kerek. 4 sauir [Leading Researcher of the Center 'Figures of the Great Steppe'. We Must Develop a New Methodology for Personal Studies. April 4]. <https://almaty-akshamy.kz>

Pavlova, G. A. 1990. «Istoricheskaia biografistika v SSSR». *Novaia i noveishaia istoria* 2: 47 [Historical Biographistics in the USSR. *New and Contemporary History* 2: 47].

Saktaganova E.B., Konkina G.S., Mambetov R. E. 2023. Tarihtagy tulgatanu maselesin zertteudin adisnamalyq negizi (Seidazim Qadyrbaevtyn mysalynda). *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seria «Istoria. Filosofia»* [G. S. Konkina, and R. E. Mambetov. 2023. *Methodological Foundations of Researching the Issue of Personal Studies in History (Using the Example of Seydazim Kadyrbayev)*]. *Bulletin of Karaganda University. Series: History. Philosophy.* № 1 (109)

Svetoni, G. T. 1993. *Zhizneopisanie dvenadsati cezarei* [The Lives of the Twelve Caesars]. Moskva: Nauka.

Seitov, Je. 1996. A. N. Bukeihan kak istorik i obshhestvenno-politicheski deiatel. Avtoref. dis. kand. ist. Nauk [A. N. Bukeykhan as a Historian and Public-Political Figure. Abstract of PhD diss.], Almaty.

Soloviov, S. 1991. *Sochinenia*, kn. VII, t. 13–14 [Works, book VII, vols. 13–14]. Moskva: Mysl'.

Suleimenov, R. B., zhane V. A. Moiseev. 1988. *Iz istorii Kazahstana XVIII veka (o vneshnei i vnutrennei politike Ablai)* [From the History of Kazakhstan in the 18th Century (On the Foreign and Domestic Policy of Ablai)]. Alma-Ata: Nauka.

Suleimenov, R. B., zhane V. A. Moiseev. 1985. *Chokan Valihanov – vostokoved* [Chokan Valikhanov – Orientalist]. Alma-Ata: Nauka.

Suleimenov, R. B., zhane Sh. Ju. Tastanov. 1990. «Intelligenciya i perestrojka». *Izvestija NAN RK. Ser. obshh. nauk* 4: 3–15 [1990. [The Intelligentsia and Perestroika. *Proceedings of the NAS RK. Series of Social Sciences* 4: 3–15].

Tastanov, Sh. Ju. 1995. «Kazahskaia intelligenciya v retrospektive i perspektive» [The Kazakh Intelligentsia in Retrospect and Prospect]. *Mysl* 12: 25–30.

Trudy XIII mezhdunarodnogo kongressa istoricheskikh nauk. 1970 [Proceedings of the XIII International Congress of Historical Sciences. 1970. Vol. 4.]. T. 4. Moskva: Nauka.

Shildebai, S. 2019. «Tulgatanudyn negizin qalai aldyq pa?» *Ana tili*, 14 nauryz [Have We Laid the Foundations of Personal Studies? *Ana Tili*, March 14]. <https://kazgazeta.kz/news/5178>

